

**Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar**

Rapport 9

LUNDBY KYRKOÅRDAR



Göteborgs kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Denna rapport är framtagen av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

ISSN: 1401-3363

Text: Maria Jansén och Ingela Hedén

Textbearbetning och layout: Maria Jansén och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier : Där ej annat anges Maria Jansén och Ingela Hedén.

Omslag: Skiss föreställande Lundby nya kyrkogård, av Maria Jansén.

Tryckt i Göteborg: 1997

Innehållsförteckning

Inledning	1
Undersökningen av Lundby kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - metodbeskrivning	4
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	5
Blanketter	5
Arkiv	6
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	7
Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik	15
Lundby by	15
Lundby församling	18
Sannegårdsmonumentet	18
Lundby gamla kyrka	18
Gravanordningar i kyrkan	23
Lundby gamla kyrkogård	25
Vegetationshistoria	29
Klockstapeln	31
Prästgården	31
Skolhuset	32
Yrkesgrupper och välkända personer	32
Lundby nya kyrka anno 1886	35
Lundby nya kyrkogård	39
Bårhuset	43
Personalbyggnaden	44
Vegetationshistoria	45
Yrkesgrupper och välkända personer	46

Beskrivning	49
Lundby gamla kyrkogård	49
Omgärdning och entréer	49
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	51
Lundby gamla kyrka - Exteriör	53
Interiör	53
Klockstapeln	55
Vegetation	55
Gravvårdstyper	57
Sammanfattande karakteristik	59
Lundby nya kyrkogård	61
Omgärdning och entréer	61
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	63
Lundby nya kyrka anno 1996 - Exteriör	63
Interiör	65
Personalbyggnaden	67
Vegetation	67
Gravvårdstyper	69
Sammanfattande karakteristik	70
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	71
Lagstiftning	71
Kulturminneslagen	71
Begravningslagen	73
Naturvårdslagen	75
Bevarandeförslag - Lundby gamla kyrkogård	75
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	76
Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården	76
Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården	76
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	77
Bevarandeförslag - Lundby nya kyrkogård	77
Riktlinjer för Lundby nya kyrkogård som helhet	79
Riktlinjer för de enskilda fälten	79
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	80

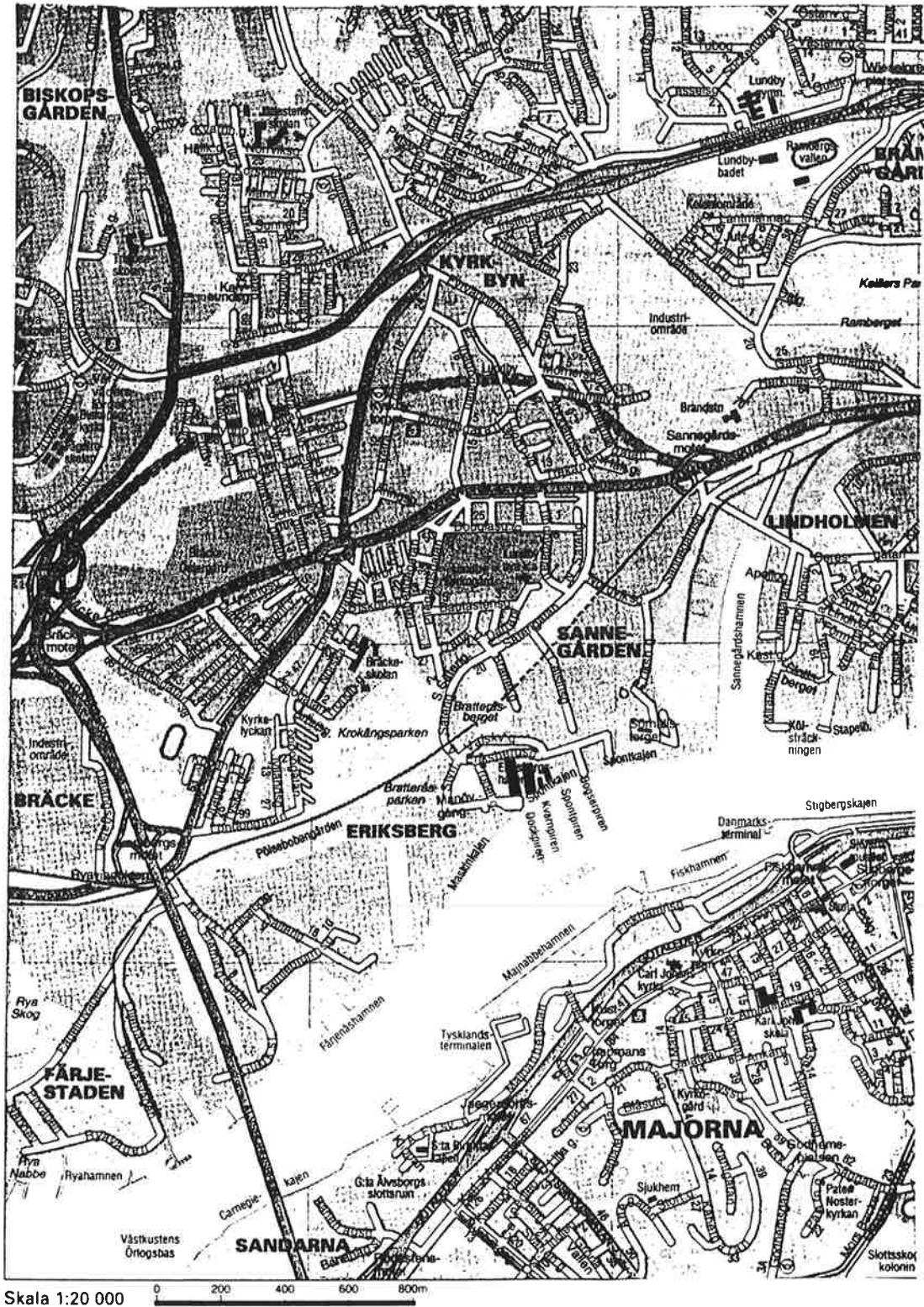
Skötselråd	82
Rengöring	82
Korroderande förankringsjärn	83
Justering av gravanordningar	83
Lagningar	83
Konsolidering	83
Imålning	84
Allmänna vårdåtgärder	84
Gjutjärn	84
Källor och litteratur	86
Informanter	86
Otryckta källor	86
Tryckta källor och litteratur	88
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer som kan ge ovärderlig information om hur vårt samhälle har sett ut i förfluten tid. Deras värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra bebyggelsemiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Lundby gamla och nya kyrkogårdar. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under sommaren 1996 av Maria Jansén och Ingela Hedén. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Maria Jansén vid Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och antikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. Den del av rapporten som behandlar Lundby gamla kyrkogård har bebyggelseantikvarie Ingela Hedén framställt. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning är delvis baserad på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.



Karta över Sannegården och Kyrkbyn på Hisingen, Göteborg.

Undersökningen av Lundby kyrkogårdar

Undersökningen av Lundby gamla och nya kyrkogårdar är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering som genomfördes under sommaren 1996 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att i huvudsak behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. De närmaste omgivningarna beskrivs översiktligt i kapitlet "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartorna har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med arkivaliska källor för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras gravvårdar utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Lundby gamla och nya kyrkogårdar har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna. Varje fält har inventeras var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella forn-lämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i den selektiva gravinventeringen. För Lundby kyrkogårdar beslöts att alla gravvårdar före 1900 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- eller stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Lundby kyrkogårdar har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karakteristik och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Landsarkivet i Göteborg
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv.
- Göteborgs kyrkoförvaltnings arkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning, Hisingens distrikts arkiv
- Lundby församlings arkiv

Litteratur

”Kyrkogårdens gröna kulturarv” utgiven av Institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 av bl a Bucht har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet ”Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia” av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen outforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ”Kyrkogårdskonst” från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. ”Kyrkogårdens form och miljö” tar upp aktuella planeringsfrågor och är utgiven av Boverket, Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkans Kyrkogårdsdelegation. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats. Tidskriften ”Kulturmiljövård” nr 6 1989 var ett temanummer kring kulturhistoriska kyrkogårdsfrågor som varit till hjälp vid tecknandet av den generella historiken.

För att kunna teckna Lundby historia har framför allt två verk varit till stor hjälp: dels häftet ”Lundby - från bondbyn till industristadsdel” av Andersson m fl, dels ”Lundby på Hisingen - från istid till nutid” av Eriksson som båda skildrar hur stadsdelen Lundby vuxit fram. I Årstryck 1947 behandlar Niklasson Sannegårdsmonumentets historia i artikeln ”Sannegårdsmonumentet - ett bidrag till Göteborgstraktens historia”.

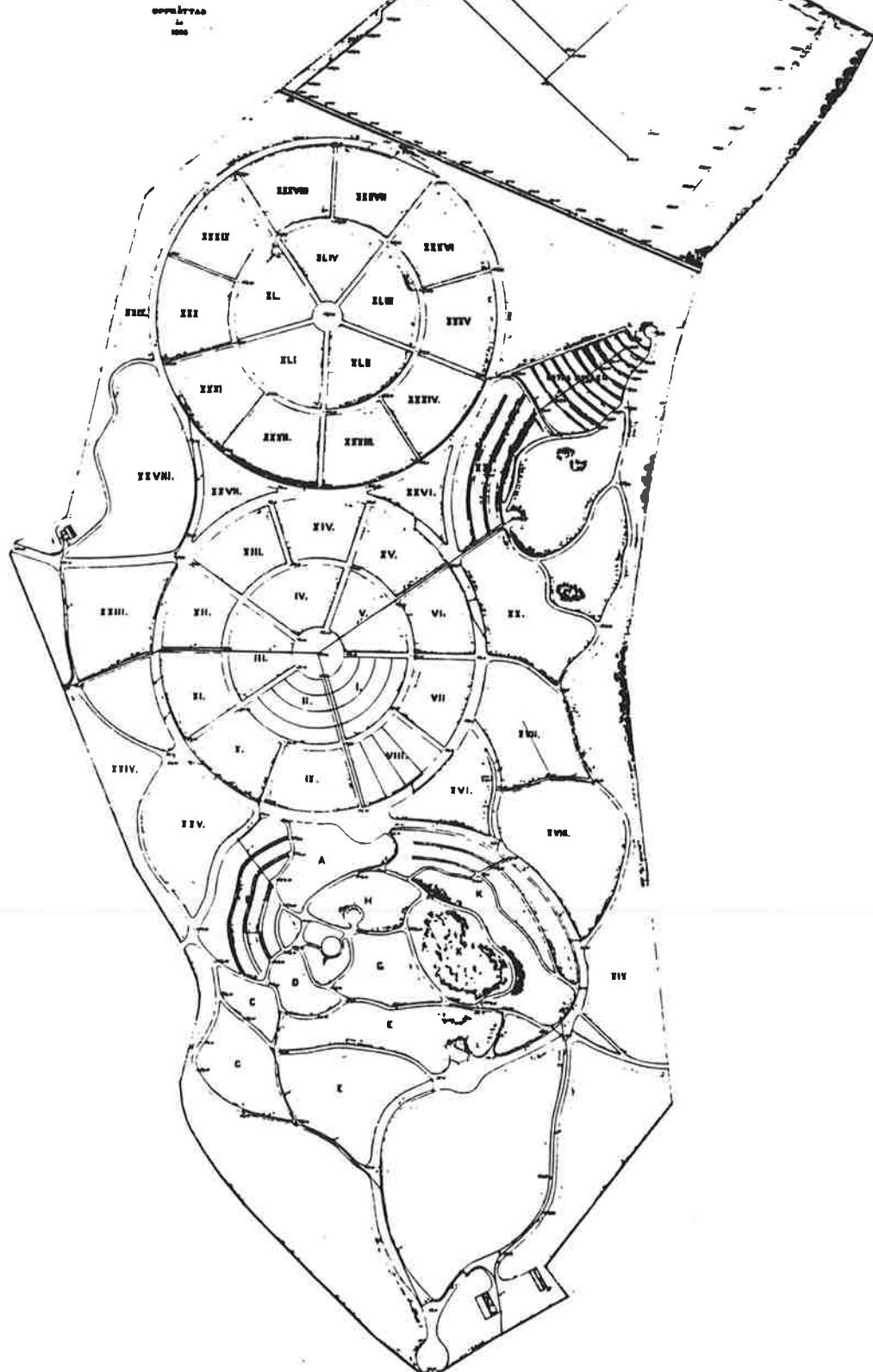
Det finns mycket skrivet om Lundby gamla kyrka och flera verk har varit betydelsefulla för det historiska avsnittet. Störst betydelse har Harald Wideens avsnitt kring Lundby gamla kyrka i skriftserien ”Västergötlands kyrkor - Göteborgs stift 1-19” haft. I ”Veteraner bland kyrkor i Göteborg och omnejd” berörs bl a Lundby gamla kyrkas historia av Johansson.

I ett antal tidningsartiklar från 1880-talet fram till idag behandlas Lundby kyrkor och kyrkogårdar ur olika perspektiv. Dessa artiklar har varit till nytta för att teckna en bild av kyrkorna vid olika tidpunkter.

Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en ytlig inventering av Lundby kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningsstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

PLAN
 GÖTEBORGS
 NYA BEGRAFNINGSPLATS



Östra kyrkogården i Göteborg är ett exempel på den uppmjukning av de strikta kyrkogårdsidealerna som skedde i slutet av 1800-talet. Plan över Östra kyrkogården i Göteborg upprättad 1888. (Kyrkoförvaltningens arkiv)

Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är först under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som behövde förvaras. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick även lågadeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter

¹ Bucht s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Under denna tid betade djuren på kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till 1819). Redan 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparker började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna så som bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

¹⁰ Svalin s. 10

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den sk kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och formades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvunnit.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är skumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är mer sparsamt dekorerade än de äldre, ofta endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och trävårdar förekommit. På den sk dödsbrädan, lades den döde för att bäras till kyrkogården. Från början, innan likkistor började användas, begravdes den döde på brädan. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶

¹¹ Bucht s. 28

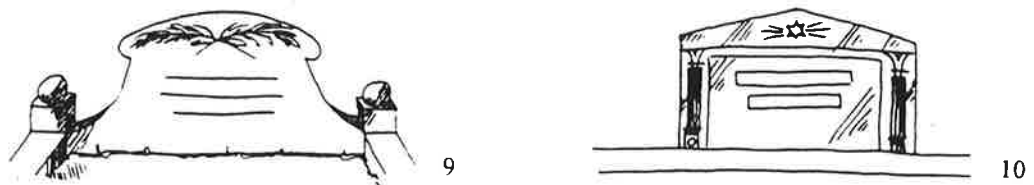
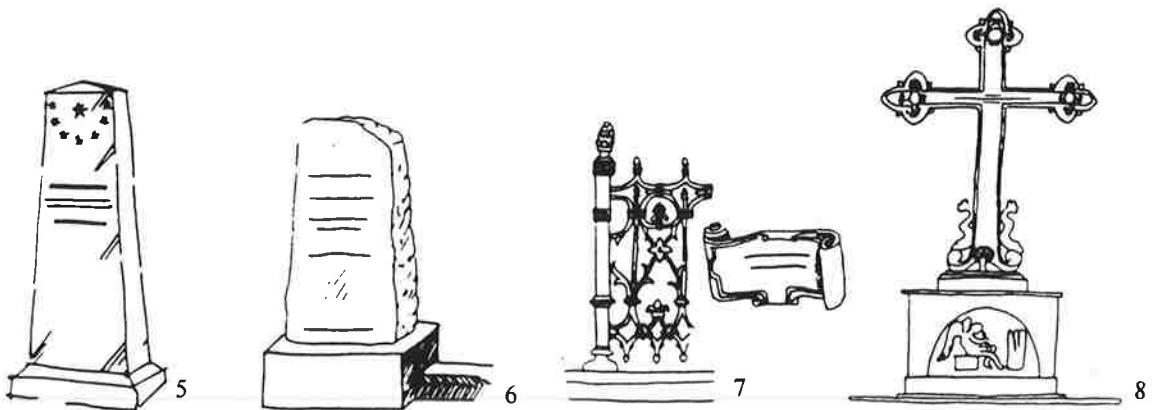
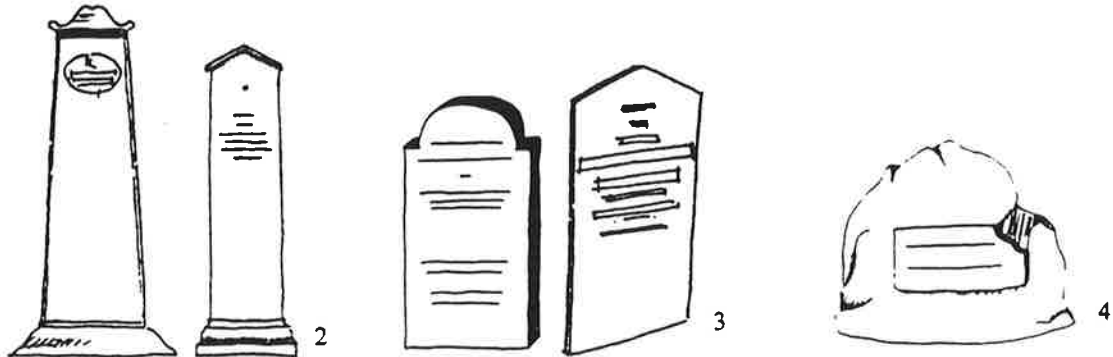
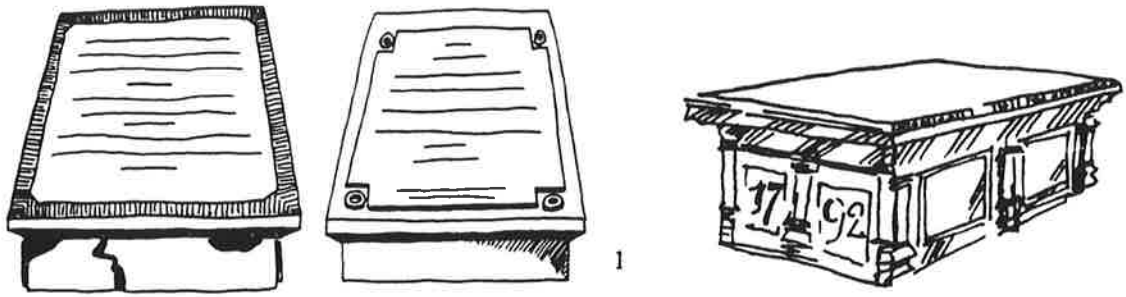
¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

¹⁶ Ibid s. 30 ff



Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷

(3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom kläddes ofta gravkullarna av sedum.

(7) Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt matreial. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketen varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hällar eller kistor. Det fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor och polerade inskriptionsytor. (9) På 1910-talet började en ny typ att dominera gravkonsten. De var lägre, kraftigare och bredare än sekelskiftesstenarna. Vanligtvis hade de en slät eller grovhuggen stående sten bearbetad till en enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade eller rundade stenramar m m.

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö/Ambrosiani s. 67

²¹ Lindgren

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

(10) Den nya typen representeras av ett striktare formspråk med klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiska eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga, breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(13) De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en mer varierad utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglementen under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna. Denna möjlighet är dock dåligt utnyttjad.

²² Stämberg s. 15

²³ Stämberg s. 17

Historik

Lundby by

Lundby by historia kan med namnets hjälp och arkeologiska fynd härledas till förhistorisk tid. Byn har troligtvis uppkallats efter en helig lund dit folk sökte sig för att utöva sin religion.²⁴ I Lundby låg också sedan gammalt häradets tingsplats.²⁵ Att byn redan var av betydelse och utgjorde ett bygdecentrum kan antagas ha varit en av orsakerna till att kyrkan byggdes just där.²⁶

Av handelsekonomiska skäl var landområdena vid Göta älvs mynning mycket intressanta för de tre rivaliserande nordiska makterna. Området dominerades helt under tidig medeltid av Danmark och Norge och älven fungerade som riksgrens mellan dessa länder. För Sveriges handel var det viktigt att försöka få kontakt med havet i väster. År 1253 lyckades Birger Jarl vid ett möte med den norske kungen Håkon erhålla Lundby och Tuve socknar, varvid det eftertraktade Västerhavet nåddes. På grund av Lundby geografiska placering i gränslandet mellan de tre länderna blev byn under århundradena ofta utsatt för gränsstridigheter. Inte förrän fram emot mitten av 1700-talet uppnåddes fred och försoning för Nordens befolkning, samtidigt som den ekonomiska välfärden förbättrades.²⁷

Under 1500-talets mitt bestod Lundby av sjuutton hemman och utgjorde därmed en av Hisingens största byar. I början av 1700-talet karterade och beskrev traktens lantmätare Lundby by och genom detta arbete ges för första gången en bild av hur det såg ut i byn. Några exakta beskrivningar angående byns byggnader gjordes dock inte, men utifrån kunskaper om det allmänna byggnadsskicket på Hisingen kan man bilda sig en uppfattning om hur det kan ha sett ut. Med all säkerhet var gårdarna samlade kring kyrkan och stod utmed bygatan. Troligtvis var manbyggnaderna uppförda av ofärgat timmer och taken var belagda med torv. Parallellt eller i vinkel till boningshusen låg ekonomibyggnaderna. Odlingstegar och kalvhagar omgav byn och utanför dessa inägor låg slätterängar och utmarker. Stengärdesgårdar inhägnade inägorna och skyddade växande säd och foder på åker och äng från betande djur på utmarkerna. Att gärdesgårdarna gjordes av sten berodde på skogsbristen i området.²⁸

För att effektivisera jordbruket genomfördes år 1768 storskifte och år 1829 laga skifte av byns ägor. Det senaste skiftet kom att påverka byn mest och innebar att varje gårdsbruk fick sina ängs- och åkermarker samlade i ett eller ett par större fält. För att gårdarna skulle ligga i närheten av odlingsmarkerna fick några flyttas ut ur byn till nya tomter. Det är efter dessa utflyttade gårdar som t ex stadsdelen Brämregården, Fogdegårds-skolan och flera gator har fått sitt namn. I samband med utflyttningen

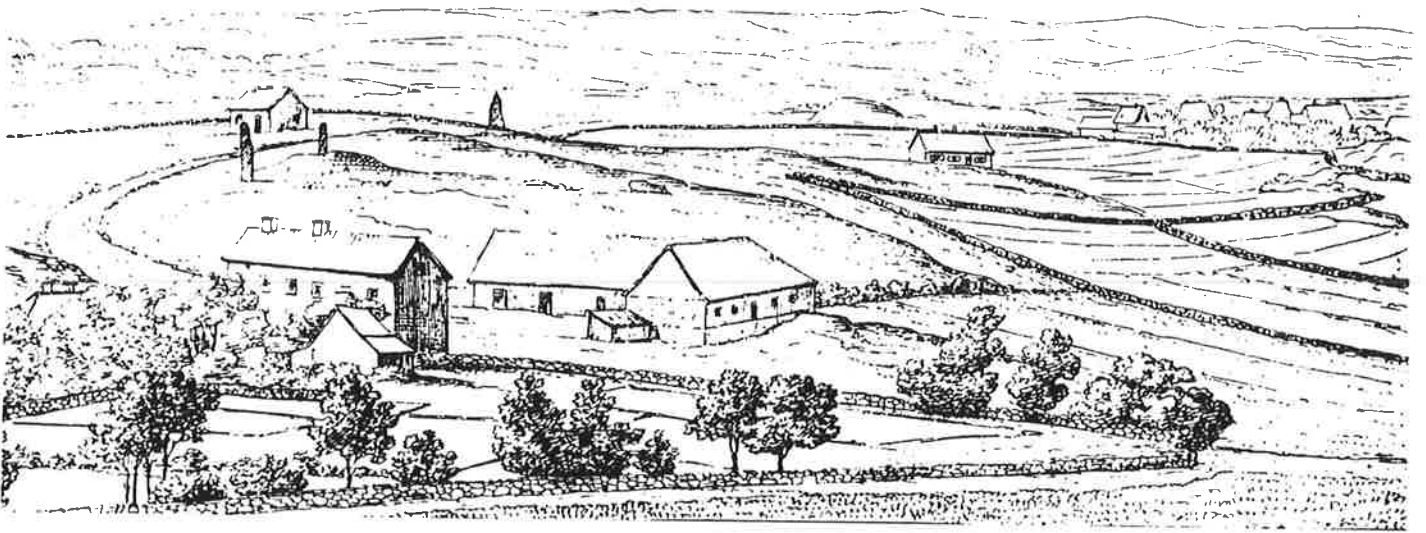
²⁴ Andersson s. 7 samt Wideen s. 3

²⁵ Eriksson s. 12

²⁶ Andersson s. 18

²⁷ Andersson s. 16 samt Eriksson s. 12 f

²⁸ Andersson s. 19 ff samt Eriksson s. 12 ff



Teckning utförd av Bresewitz föreställande Sannegårdsmonumentet med Lundby kyrkby i bakgrunden.
(GSM Fyndrapporter 1977)

gjordes de första beskrivningarna av byggnaderna i byn. De timrade manbyggnaderna var klädda med ofärgade brädor utvändigt och hade tegel- eller torvtak, medan ladugårdarna var uppförda i skiftesverk. Förutom gårdarna fanns ett antal torp och backstugor för hantverkare, båtsmän och lantarbetare i socknen.²⁹

Lundby var främst en jordbruksbygd, men nyttjade också vad havet kunde erbjuda. Vid mitten av 1700-talet gick sillen till vid kusten efter att ha hållit sig borta i över ett halvt sekel. Detta kom att bli en stor händelse för hela västkustens näringsliv och inledde den ekonomiskt mest givande sillperioden i Göteborgs och Bohus län någonsin. Till en början tillvaratogs sillen endast genom saltning och sillsalterier anlades i stort antal från skärgården ända in till Göteborg. Från ca 1760 började man att koka tran av sillen till lysolja och den användes även som ingrediens i såpa och färg. Sillhanteringen gav nytt liv åt landsbygdens fattiga, då folkökningen tidigare hade varit större än jorden kunde nära. När sillen åter försvann 1809 tog den med sig det relativa välstånd som den fört med sig.³⁰

Den småskaliga industrialiseringen av området som sillen medfört kom igång ordentligt under 1800-talets mitt i och med anläggandet av skeppsvarven. Sitt första stora uppsving fick varvsindustrin på 1870-talet och tio år senare sysselsattes närmare 2000 personer inom denna näring. När kommunikationen mellan Hisingen och Göteborg underlättades genom det första brobygget 1874, förlades allt fler verksamheter och industrier till den norra älvstranden.³¹

Den tidigare så täta bebyggelsen i Lundby by glesnade vid laga skifte år 1829 och vid Lundby sockens införlivning med Göteborg år 1906 fanns endast tretton gårdar kvar i själva kyrkbyn. Under 1800-talets slut började byn ändra karaktär på grund av den växande industrin. Lantbrukarnas gårdar byttes efter hand ut mot småhus byggda och bebodda av arbetare och hantverkare. På 1930-talet började jordbruket läggas ner i Lundby och idag finns inget jordbruk kvar. Bondbyn blev en industristadsdel.³²

Industrin sysselsatte allt fler personer och behovet av bostäder växte därför. Lindholmen som började byggas på 1850-talet är den äldsta arbetarstadsdelen på Hisingen och befolkningen där kom att få stor betydelse inte minst för Lundby nya kyrka. Den vanligaste hustypen var s k tvåvånings trähus och senare landshövdingehus. Lägenhetsstorleken var i allmänhet ett rum och kök. På 1920-30-talen byggdes ett antal egnahemsområden. Ett av dessa var Lundby egnahem. Senare bebyggelse karaktäriseras av centrumbildningar och höghus.³³

I dag finns inte så många äldre hus kvar på den gamla byplatsen, men den lilla bebyggelse som finns kvar och det gamla bevarade vägsystemet ger besökanden en fingervisning om hur det en gång såg ut i kyrkbyn.

²⁹ Andersson s. 31 f

³⁰ Ibid s. 27 ff

³¹ Ibid s. 35 ff

³² Ibid s. 33

³³ Andersson s. 38 f

Lundby församling

Lundby församling har som den gamla kyrkan medeltida anor och var under flera århundraden annex till moderförsamlingen Tuve. År 1639 byttes rollerna och prästbolet flyttades till Lundby med Tuve som annexförsamling.³⁴ Under perioden 1631 till 1895 utgjorde Lundby prebendepastorat³⁵ till teologielektorena vid Göteborgs latinläroverk.³⁶ Församlingen utökades år 1871 när fästningsförsamlingen på Älvsborgsön gick upp i Lundby.³⁷ År 1935, knappt trettio år efter att Lundby införlivats i Göteborgs kommun, togs församlingen upp i Göteborgs kyrkliga samfällighet.³⁸

Sannegårdsmonumentet

Placerat söder om Lundby nya kyrkogård står fyra resta stenar som kallas Sannegårdsmonumentet. Deras datering är osäker. Två av dem (de västliga) är flyttade till platsen på grund av den sandtäkt som tidigare dominerade området söder om Lundby nya kyrka. Den första flyttningen skedde 1874 och stenarna stod då ca 200 m söder ut. De var placerade på var sida om en hög och flyttades till kanten av en naturlig kulle som omgärdades av en stenkrets.³⁹ Flyttningen övervakades av Gustaf Brusewitz som var intendent vid Göteborgs museum år 1864-1891 och som mycket noggrant dokumenterade monumentet.⁴⁰

På 1880-talet hade sandtaget även nått fram till det nya monumentet och stenarna fick flyttas ytterligare en gång. Stenarna planerades denna gång vid den nybyggda kyrkan där det redan stod en sten.⁴¹ Denna flyttning är betydligt sämre dokumenterad och exakta uppgifter om när det skedde finns ej.

Den fjärde stenen påträffades 1914 vid en vägbreddning och restes på stället.⁴²

Lundby gamla kyrka⁴³

Den gamla kyrkan är Lundby äldsta byggnad och kan dateras till sen medeltid. Om det på platsen funnits en föregångare är osäkert. I samband med 1930-talets restaurering av kyrkan hittades inte några spår efter äldre murar och det fastställdes därför att en eventuell föregångare varit byggd av trä. Att det funnits en tidigare kyrka, om än inte

³⁴ Rydholm s. 20

³⁵ Prebende är inkomst från kyrkoegendom som används såsom lön eller löneförbättring till vissa ämbetsmän, t ex präster, professorer eller lektorer.

³⁶ Göteborgs morgontidning 9/3 1912

³⁷ GSM, Kapsel 191, Lundby gamla kyrka

³⁸ K-Nytt s. 4

³⁹ Andersson s. 14

⁴⁰ Niklasson s. 107

⁴¹ Andersson s. 14

⁴² Niklasson s. 108

⁴³ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade ur Redogörelse för fynd och iakttagelser vid restaureringen av Lundby kyrka i Göteborg år 1934 av Axel Forssén, ATA.

nödvändigtvis på samma plats, vittnar dopfunten från 1200-talet om, samt det faktum att bygden kristnades under tidig medeltid.

På 1930-talet genomgick kyrkan en grundlig restaurering med arkitekt Axel Forssén i spetsen. Under arbetets gång växte bilden av Lundby gamla kyrka under sen medeltid fram. Det konstaterades att byggnadens murstomme var tillkommen under en och samma byggnadsperiod och att byggnaden hade varit en typisk enskeppig hallkyrka i gotisk stil. Kyrkan hade hög och brant takresning samt avslutades i öst av ett tresidigt kor med samma bredd som långhuset. Taket pryddes av tre valv slagna i tegel som troligtvis var strukna med puts och bemålade. Utvändigt indelades fasaden av de strävpelare som stöttade muren vid valvens anfang. I den västra delen av södra kyrkmuren fanns en spetsbågig portal som ledde in till kyrkan. Ljusintaget skedde genom fyra spetsbåriga fönster varav tre fönster fanns i kyrkans kor och det fjärde mitt på den södra väggen.

Under 1600-talet togs stenvälven ner och idag finns endast enstaka spår kvar efter valven och de gotiska strävpelarna. När valven revs kompletterades inte murkrönens innerliv, varför den övre delen av muren blev betydligt tunnare än övriga murpartier. På grund av detta trodde man länge att det övre murpartiet tillkommit vid ett senare tillfälle. Resterna efter valven och strävpelarna har givit upphov till flera historier om kyrkans tillkomst. Karl L. Johansson berättar om kyrkans uppkomst på följande sätt i hans "anspråkslösa anteckningar" från år 1908:

*"Angående dess uppkomst och öden känner man icke några data. Endast så mycket kan med säkerhet konstateras, att den härleder sig från katolska tiden; sägnen förmäler, att kyrkan utgör en del af ett gammalt nunnekloster. På gafvelsidan utskjuta halfannan meter öfver marken några stenar, hvilka skulle vara fragment efter en byggnad, som bildat ett större komplex. Men ännu säkrare bevis utgör en i koret till väster om altaret ganska djupt inmurad nisch, där det traditionella skyddshelgonet haft sin plats."*⁴⁴

I samband med att valven togs ner fick kyrkan ett plant och dekorativt målat innertak av trä. Under samma tid tillbyggdes sannolikt sakristian och dess förstuga. Förstugan har av docent Harald Wideen tolkats såsom ett tidigare benhus som senare kommit att användas som bod eller vedförråd.⁴⁵

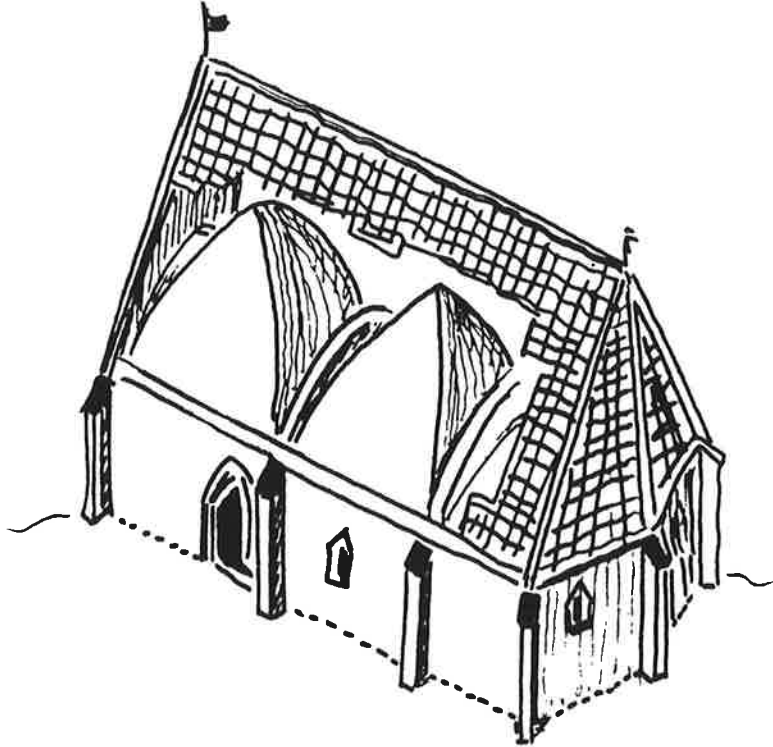
Nästa större omdaning av kyrkan ägde rum i mitten på 1700-talet, då två gravkor byggdes till på kyrkans sydsida. Dessa tillhörde släkterna Ihre och Stålhandske och uppfördes väster respektive öster om vapenhuset. Exakt när vapenhuset uppfördes finns det inga uppgifter om, men det har med all säkerhet funnits innan västra gravkoret byggdes. Vid undersökningar som företogs på 1970-talet framkom det att gravkappellets väggar är sekundära till vapenhusets.⁴⁶ Det västra gravkoret fick i senare tid sin sydmur förstärkt och kom att bilda en enhet med vapenhuset, med vilket taket var gemensamt.⁴⁷ Under 1800-talets mitt revs Stålhandskes gravkor, medan det Ihreska koret fortfarande finns bevarat. Det har dock byggts om och innehåller idag tvätt- och toaletterum.

⁴⁴ Johansson s. 29

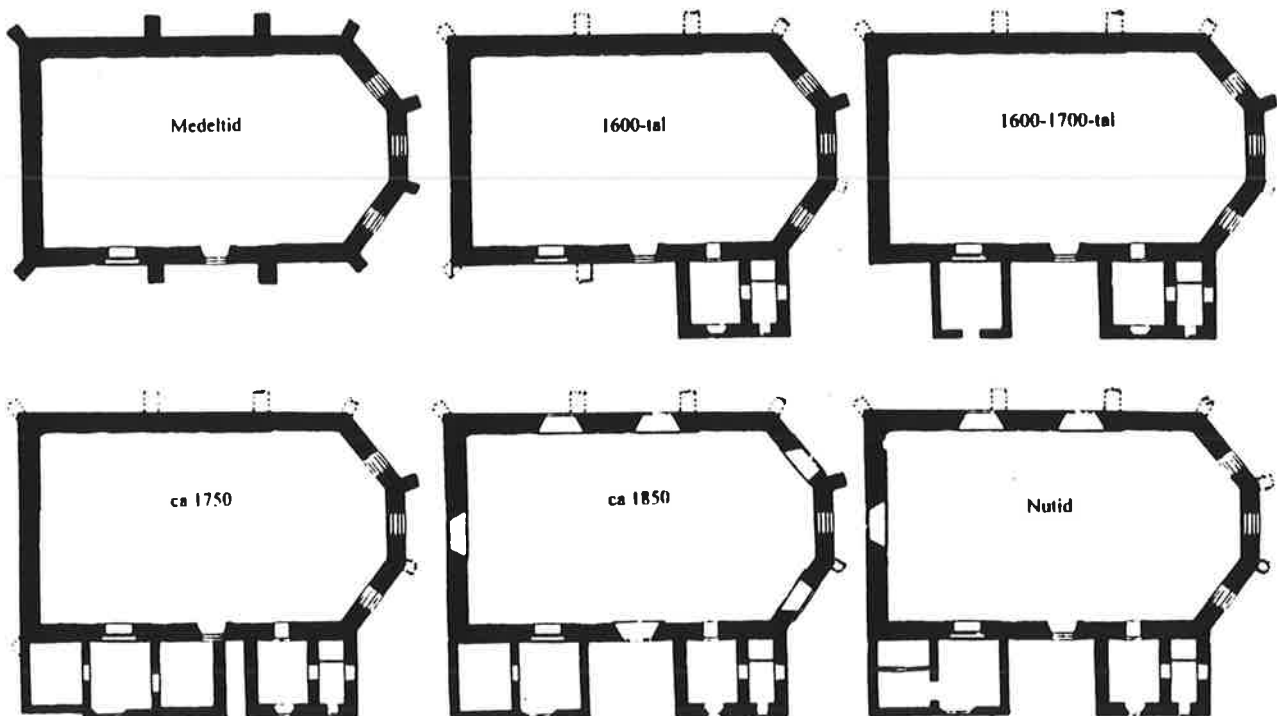
⁴⁵ Wideen s. 13

⁴⁶ ATA. Skrivelse till RAÄ från Göteborgs historiska museum, beträffande undersökning av Pölsebograven år 1975.

⁴⁷ ATA. Skrivelse till Kyrkorådet i Lundby församling från RAÄ, beträffande Pölsebograven.



Lundby gamla kyrka som den kan ha sett ut under medeltiden. Skiss gjord av Harald Wideen. (GSM)



Lundby gamla kyrkas utveckling från medeltid till nutid. När strävpelarna avlägsnades vet man ej med säkerhet.

Kring mitten av 1800-talet revs det plana innertaket från 1600-talet. I dess ställe byggdes ett högre trätak med femfasad form och sådant förblev det fram till renoveringen 1934.⁴⁸ Under 1800-talet förstörades även de små spetsbågiga fönstren, som nu istället gavs en rundbågig form. Två nya fönster av samma slag togs även upp i den norra muren, samt ett i den västra. Under en kortare period vid seklets slut hade kyrkan en tillbyggnad av trä vid västra gaveln som inhyste en trappa förande direkt upp till läktaren.

Lundby församling blev under 1700-talet allt folkrikare och med industrialiseringen växte behovet av utrymme för kyrkobesökarna. Vid en visitation år 1771 yrkade biskopen att kyrkan skulle förlängas åt väster och att ett torn skulle byggas där istället för den gamla klockstapeln. Åttiofem år senare var frågan åter aktuell och det framlades ett förslag till ombyggnad i Karl Johanstil. Förslagsritningen från år 1856 är signerad C J M och visar att kyrkan skulle förhöjas och få torn, samt förlängas i öst. För att utbyggnaden skulle kunna genomföras var man tvungen att riva båda gravkoren vid kyrkans sydvägg. Ätten Stålhandske medgav att deras kor fick rivas och att man satte ut kistorna i en grav på kyrkogården, vilket familjen Ihre däremot inte gick med på. Ärendet slutade med att ätten Ihre, efter en lång process, vann i högre instans och den nyklassiska fasen i kyrkans historia stannade på papperet. Samma öde drabbade nästa förslag vilket byggmästare A Krüger framlade år 1863. Denna gång hade utbyggnadsförslaget gotiserande drag som överensstämde med tidens ideal. Utbyggnaden skulle ske åt väster med ett torn indraget i fasaden. I öst skulle endast en sakristia tilläggas. Inget av dessa förslag realiserades, utan det bestämdes att en helt ny kyrka skulle uppföras på annan plats.⁴⁹

År 1886 stod Lundby nya kyrka färdig och med den övergavs den gamla kyrkan som sockenkyrka och fick allt mer förfalla. Den sista gudstjänsten hölls den första oktober samma år och kyrkoherde U L Ullman står för följande betraktelse:

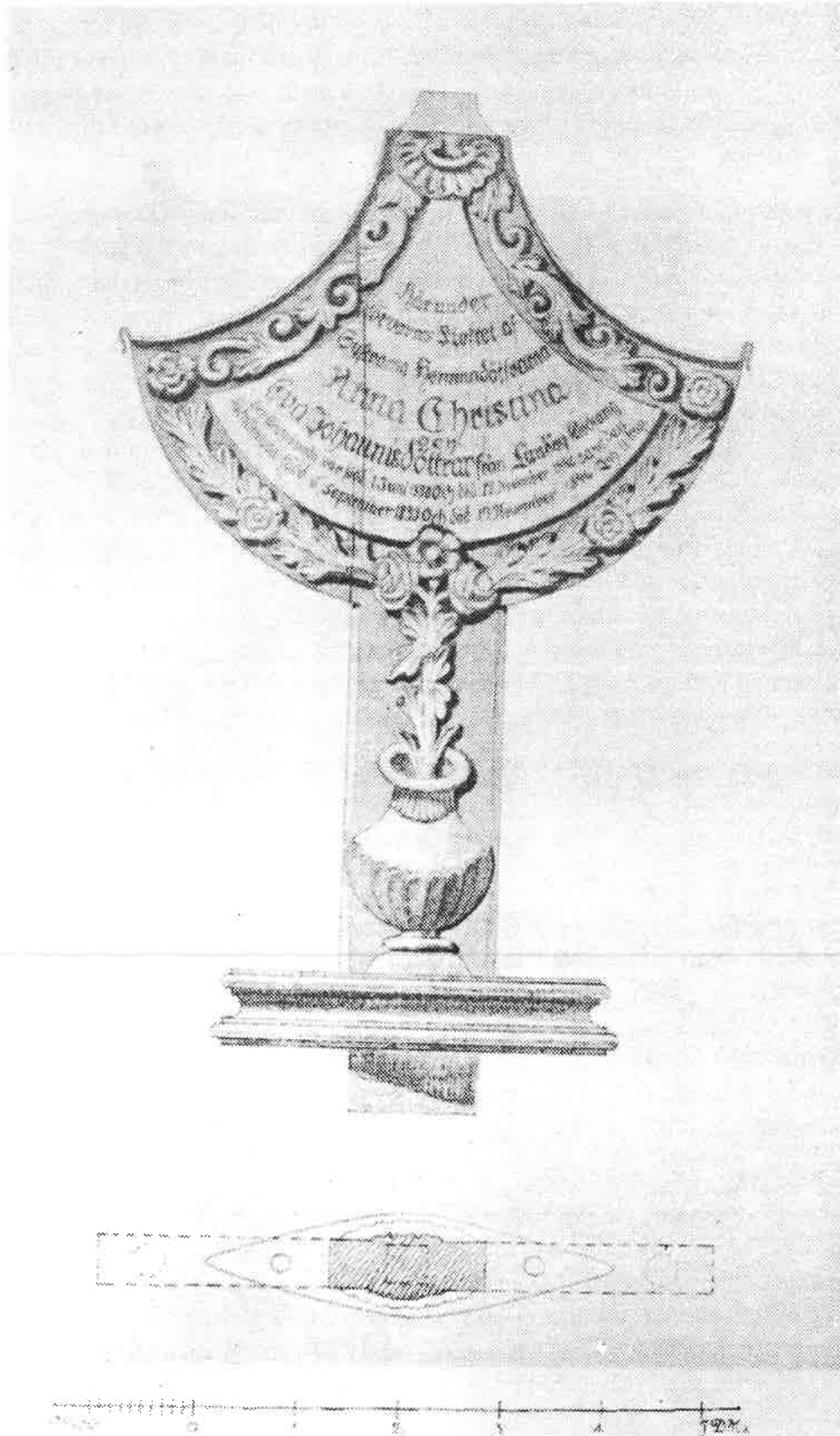
*"Visst är denna åldriga kyrka mycket oansenlig, oskön och skröplig, just en bild av Herrens kyrka i hennes djupa förnedring. Men tänk ändå, vilka minnen hava vi icke, något var, från detta rum!... Och dessa minnen, som böra vara oförgätliga för våra hjärtan, de göra denna gamla helgedom för oss kär och dyrbar oaktat all dess trånghet och skröplighet... då är det alls icke heller underligt, om vår församling på denna avskedsafton icke utan smärta, eller åtminstone med vemodigt allvar, skiljes från detta rum... Runt omkring och inunder denna gamla kyrka hava många tusentals människokroppar mulnat till stoft och vänta nu sin uppståndelse på domens dag..."*⁵⁰

Kyrkoherde Karl Ahlberg tog år 1928 initiativet till en upprustning av den gamla kyrkan som så länge stått outnyttjad. Insatsen resulterade i den omfattande restaurering som genomfördes år 1934 och leddes av arkitekt Axel Forssén. Renoveringen utfördes mycket grundligt och arbetet medförde en större förståelse för kyrkan och dess historia. Arkitekten ville att man efter restaureringen tydligt skulle kunna se de förändringar kyrkan genomgått från medeltid fram till modern tid. Därför rekonstruerades vissa delar medan andra konserverades, och en del nya tillägg gjordes. Det femfasade taket byttes

⁴⁸ Wideen s. 14

⁴⁹ GSM. Kapsel 191, Lundby gamla kyrka

⁵⁰ Eriksson s. 24



Gravvården i trä från år 1846 finns bevarad och är upphängd i Lundby församlingshem.
(Wadsjö/Ambrosiani)

ut mot ett tunnvalvt brädtak som pryddes med bl a resterna av takmålningen från 1700-talet som hade påträffats under arbetets gång. Fönstren som förstörades på 1800-talet återfick sin mindre och spetsbågiga form med utgångspunkt i det medeltida fönstret som hittades igenmurat i korets mur. Dock behölls de större fönstren i norra och västra muren, eftersom det på dessa platser inte fanns några spår efter tidigare fönster. Samtliga äldre inredningsföremål konserverades och restaurerades, samt återbördades till sina ursprungliga platser. Även de framknackade draperimålningarna på väggarna konserverades. Kyrkans exteriör var även den i ett bedrövligt tillstånd och behövde en grundlig genomgång. Bland annat lades samtliga tak om och väggarnas puts lagades och vitkalkades. I övrigt målades byggnaden om och försågs med elektrisk värmeledning.

Efter renoveringen på 1930-talet har kyrkan inte genomgått några större förändringar. Under 1970-talet fanns det dock planer på att bygga ut sakristian mot söder för att få plats med toalett och omklädningsrum. Efter att församlingen fått förslaget godkänt av Riksantikvarieämbetet, överklagades beslutet av Byggnadsnämnden och Göteborgs historiska museum. Församlingen bestämde sig istället, efter flertalet turer, för att använda sig av det Ihreska gravkoret vid installation av tvätt- och toaletterum.⁵¹

Gravanordningar i kyrkan

Från medeltiden och fram till sent 1700-tal hade adel och kyrkans välgörare möjlighet till gravplatser inne i kyrkan.⁵² I Lundby dominerade adelsfamiljerna Ihre, Stålhandske, Cronacker, Hjärta och Eketrä. Ätterna Ihre och Stålhandske uppförde var sitt gravkor vid kyrkans sydsida i mitten på 1700-talet och Cronackers gravvård var placerad i golvet framme vid koret. Några av ätterna har även huvudbanéer och epitafier uppsatta i kyrkan.⁵³

I inventarieförteckningen från år 1917 finns två gravstenar upptagna. Hur dessa såg ut eller var i kyrkan de fanns står ej skrivet, men det nämns att de var mycket enkla och fragmentariska. I förteckningen har man daterat gravvårdarna till 1600-tal.⁵⁴ Vid undersökningarna som gjordes på 1930-talet hittades dock endast en grav under kyrkans golv. Graven påträffades i norra delen av koret, men undersöktes inte på djupet. Då den emellertid var placerad under ett stort epitafium tillhörande den Cronackerska släkten, antog man att även graven tillhörde denna ätt.⁵⁵

Av flera inventarieförteckningar att döma har en gravvård av trä under lång tid förvarats i kyrkan.⁵⁶ Vården gjordes som minne över barnen Anna Christina och Eva Johansdöttrar från Krokäng som dog år 1846. På 1930-talet konserverades minnesvården och uppställdes vid vapenhusets västra innervägg, tillsammans med

⁵¹ GSM. Natur- och Kulturmiljöenhetens arkiv, Kyrkbyn, Lundby gamla kyrka

⁵² Se vidare i kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige".

⁵³ Eriksson s. 23

⁵⁴ Lundby församlings arkiv OI:a

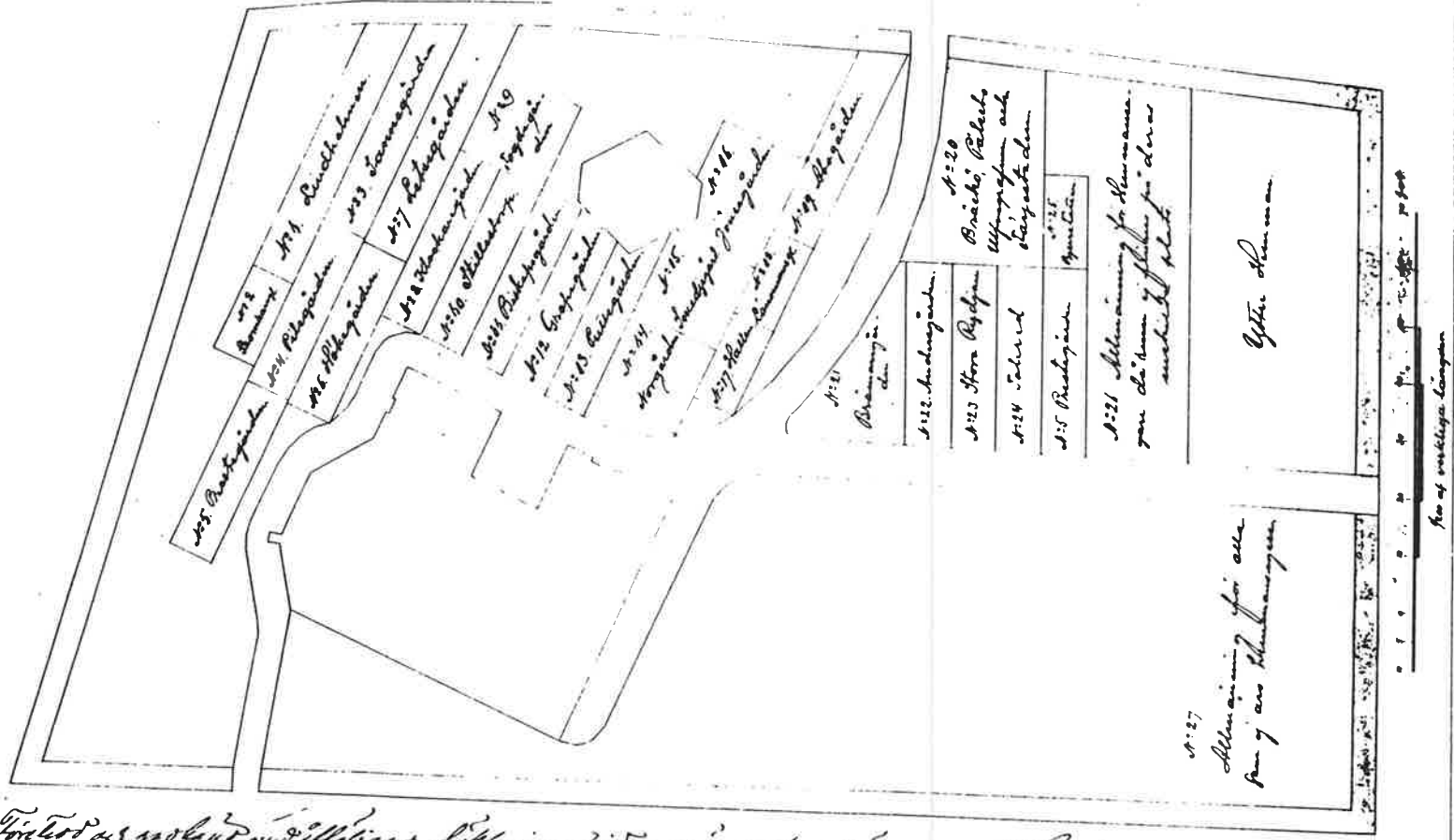
⁵⁵ ATA. Redogörelse för fynd och iakttagelser vid restaureringen av Lundby kyrka i Göteborg år 1934 av Axel Forssén.

⁵⁶ Lundby församlings arkiv. Kapsel OI:a

KARTA

öfver

Lundby kyrkogård. (Sunde klän.)



Uppdragen af

Uppdragen af kyrkans församling, med tilläggsvisning af de gamla kyrkans plats i Sunde klän med den i Lundby församling. Karta af kyrkan på 24 Mars 1858, utgjord af J. O. Kallberg. Uppdragen af kyrkans församling. Karta af kyrkan på 24 Mars 1858, utgjord af J. O. Kallberg. Uppdragen af kyrkans församling. Karta af kyrkan på 24 Mars 1858, utgjord af J. O. Kallberg.

Kartan är upprättad år 1858 och visar hur Lundby gamla kyrkogård delades in efter gårdarna i socknen. (Landsarkivet i Göteborg)

kyrkans gamla "stock" och en bjälke från hednisk tid.⁵⁷ I dag finns dessa träföremål uppställda i Lundby församlingshems samlingshall.

Lundby gamla kyrkogård

Lundby gamla kyrkogård har med all säkerhet lika gamla anor som kyrkan. Kyrkogården kan även vara äldre än kyrkan om det stämmer att det på platsen funnits en föregångare till kyrkan i trä. I detalj vet man i stort sätt inget om hur den medeltida begravningsplatsen såg ut med entréer, omgärdning, gångar och gravvårdar. Det var dock vanligt att kyrkogården delades in efter byarna eller gårdarna i socknen.⁵⁸ Den tidigaste kartan över kyrkogården är upprättad år 1858 och visar att denna tradition länge levde kvar i Lundby. Det mest eftertraktade området att begravas på var direkt öster om kyrkan och kartan visar att denna plats var förbehållen folket på Prästgården. Förutom gårdarnas speciella gravplatser var delar av kyrkogården ämnade för de som inte var hemmansägare, vilket kallades för allmänning. I den händelse att ett hemmans gravplats skulle bli full fanns en speciell allmänning där endast hemmansägare fick gravsättas.⁵⁹

Det finns inget skrivet material bevarat angående kyrkan och kyrkogården som är äldre än år 1747. Därför är det ovisst om gränserna kring den äldre delen är ursprungliga eller om någon utvidgning har skett. Efter 1700-talets mitt finns det dock inget i de historiska dokumenten som tyder på att en sådan har ägt rum.

Från och med den 26 september 1822 flyttades ansvaret för kyrkogårdsmurens underhåll från kyrkan till socknens gårdar. Hur stor del av muren varje gård ansvarade för berodde på hur stort hemmanet var. Varje helt hemman var ansvarigt för fyra famnar⁶⁰ stengärdesgård. Om inte varje hemmansägare såg till att dennes del av muren var underhållen väntade böter. I sockenstämmoprotokollet från den 8 oktober 1826 står följande att läsa:⁶¹

*"Kyrkogårdsmuren ... skall vara omsedd och ordenteligen upplagd inom fjorton dagar; efter hvilken tids förlopp, den ännu bristfällige muren lagas för lega; och kommer legan genast af sexman att uttagas."*⁶²

I protokollen från 1800-talets första hälft framgår det att flertalet förändringar gjordes inom kyrkogården. Anledningen kan ha varit att man förberedde inför den planerade utvidgningen av kyrkan, eller att man önskade ett allmänt ordnande av kyrkogården. Förutom att muren lagades kostade man på att reparera kyrkogårdsportarna. Efter

⁵⁷ ATA. Redogörelse för fynd och iakttagelser vid restaureringen av Lundby kyrka i Göteborg år 1934 av Axel Forssén.

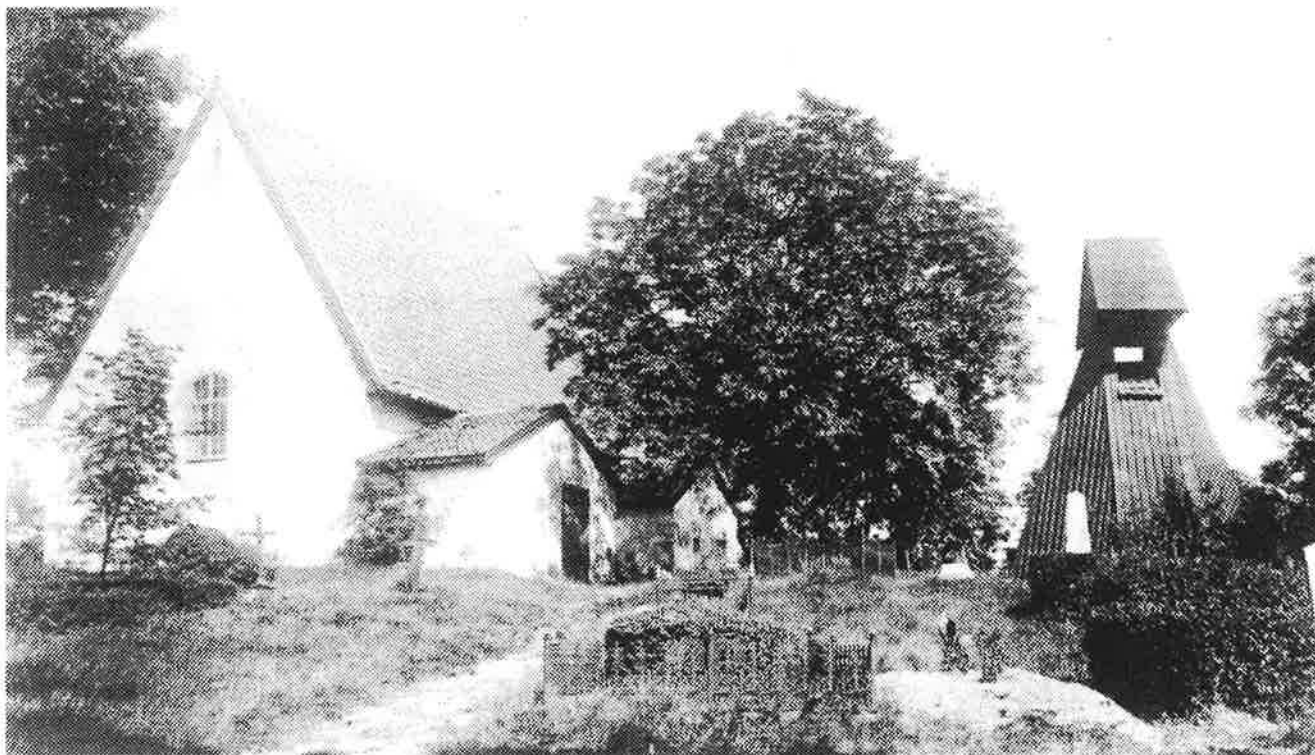
⁵⁸ Se vidare i kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige".

⁵⁹ Landsarkivet i Göteborg. Kyrkoarkiv, Lundby

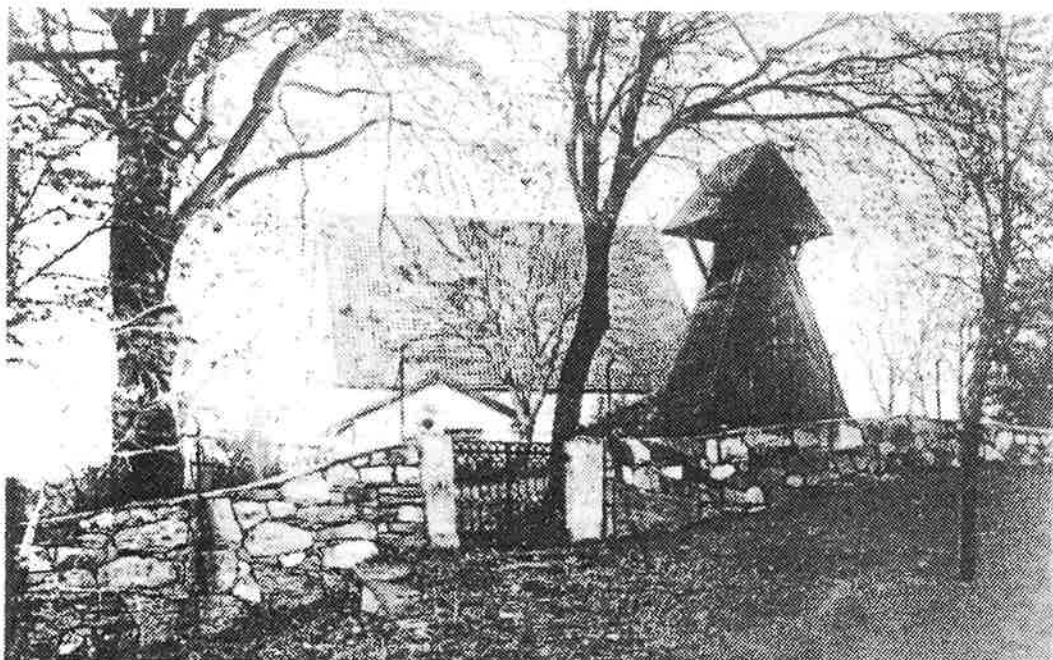
⁶⁰ 1 famn = 1,781 meter

⁶¹ Landsarkivet i Göteborg. Kyrkoarkiv, Lundby, C:6

⁶² Ibid KI:2



Lundby gamla kyrka och kyrkogård omkring år 1900. (Reprofoto 1997, ATA)



Södra entrén innan igensättandet i samband med kyrkogårdens iordningsställande år 1936. (Privat ägo)

cirka trettio år var det dock dags att helt byta ut de gamla grindstolparna mot nya. Följande står att läsa i kyrkans räkenskaper den 17 juli 1854:⁶³

*"Den blivande enterprenören skall först nedriva de gamla pelarne och sedemera upp-
rätta de på stället varande gråstenpelarne, med tillhörande nya järngrindar samt vid
södra porten anlägga en stentrappa ..."*

Den 4 september samma år avsynades arbetet och godkändes. Den nämnda stentrappan vid den södra porten anlades dock aldrig, utan man fyllde ut ingången med grus, vilket ansågs mer ändamålsenligt.⁶⁴ Förutom de arbeten som gjordes med muren och entréerna anlades en sandväg för 2 riksdaler och 16 shilling.⁶⁵ Var denna väg anlades framgår dock inte av källorna. Även ett flertal träd planterades på kyrkogården under denna period.⁶⁶

Vid ett betraktande av de gravvårdar som idag finns bevarade på kyrkogården finner man ett kontinuitetsbrott mellan 1700 och 1830. Detta beror med stor sannolikhet på att man vid omdaningarna av kyrkogården under 1800-talets första hälft helt enkelt rensade bort de gravvårdar som ingen brydde sig om att besöka eller vårda för att skapa mer plats för ny gravsättning. Vid slutet av 1800-talet ansågs det ofta att saker var tvungna att vara minst etthundra år gamla för att vara bevarandevärda. Den inställningen ligger nog också till grund för att man vid omdaningarna inte gjorde sig av med de allra äldsta gravvårdarna. Dessa finns idag uppställda utmed den södra muren och de tidigaste härstammar från 1600-talets andra hälft.

Från 1886, när Lundby nya kyrka tog över rollen som sockenkyrka och cirka femtio år framåt användes inte Lundby gamla kyrka eller kyrkogård. Till en början användes båda begravningsplatserna, men den 9 maj 1893 beslöts följande på en sockenstämma:

"... att begrafning å gamla kyrkogården hädanefter må ske endast med kyrkorådets med hvarje särskildt fall omedelbart tillstånd och med noggrannt iakttagande af lagens föreskrift angående grafvarnes djup och förfluten tid sedan sista jordfästningen, enär kyrkogården å de flesta ställen saknar erfoderligt djup ...".⁶⁷

När den gamla kyrkogården allt mer sällan användes dröjde det inte länge förrän såväl kyrka som gård var förfallna.

Efter renoveringen av kyrkan på 1930-talet tog Axel Forssén sig an kyrkogården. Han ansåg att den inte var i det skick som var önskvärdt för omgivningen kring en av stadens värdefullaste historiska byggnader. Därför kom det även till stånd en renovering av begravningsplatsen som medförde såväl estetiska som praktiska förändringar. Ett önskemål från församlingen var att man skulle kunna ta sig ända fram till kyrkan med

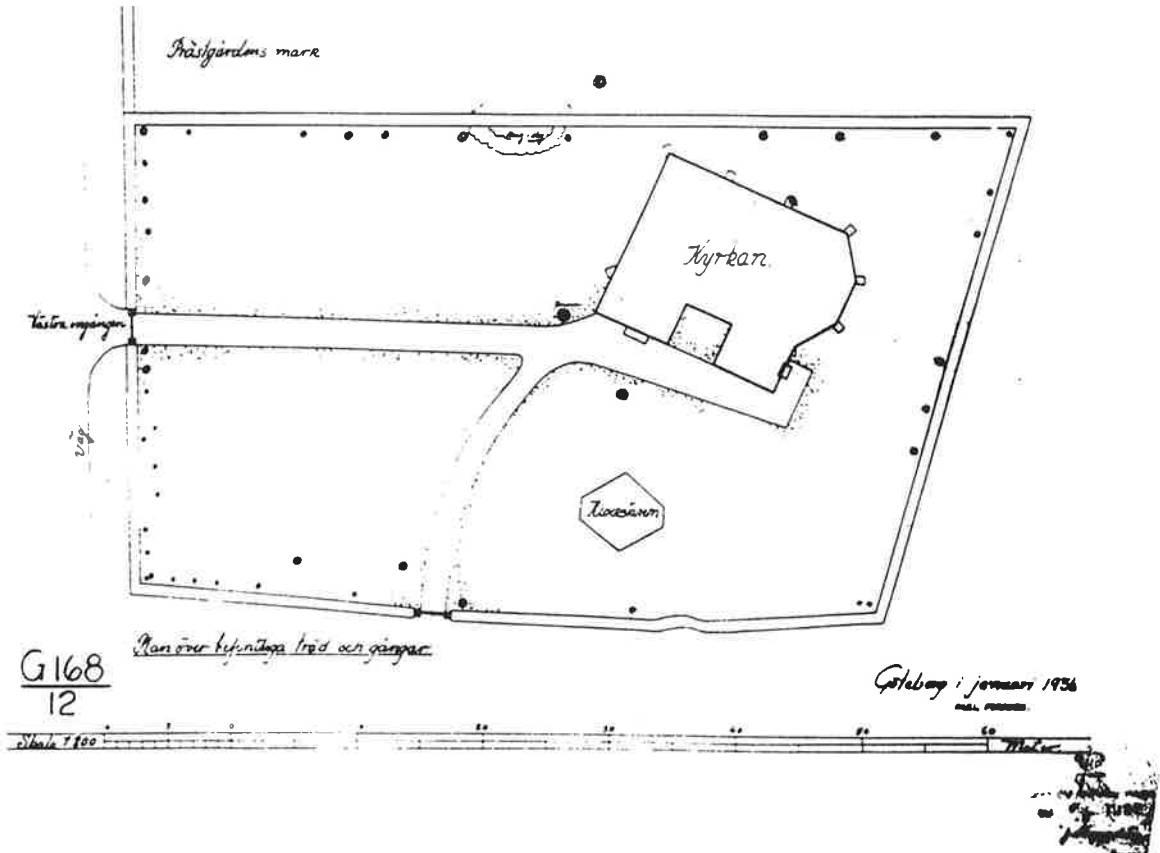
⁶³ Ibid LI:1-2, KI:1-4

⁶⁴ Ibid LI:1

⁶⁵ Ibid LI:2

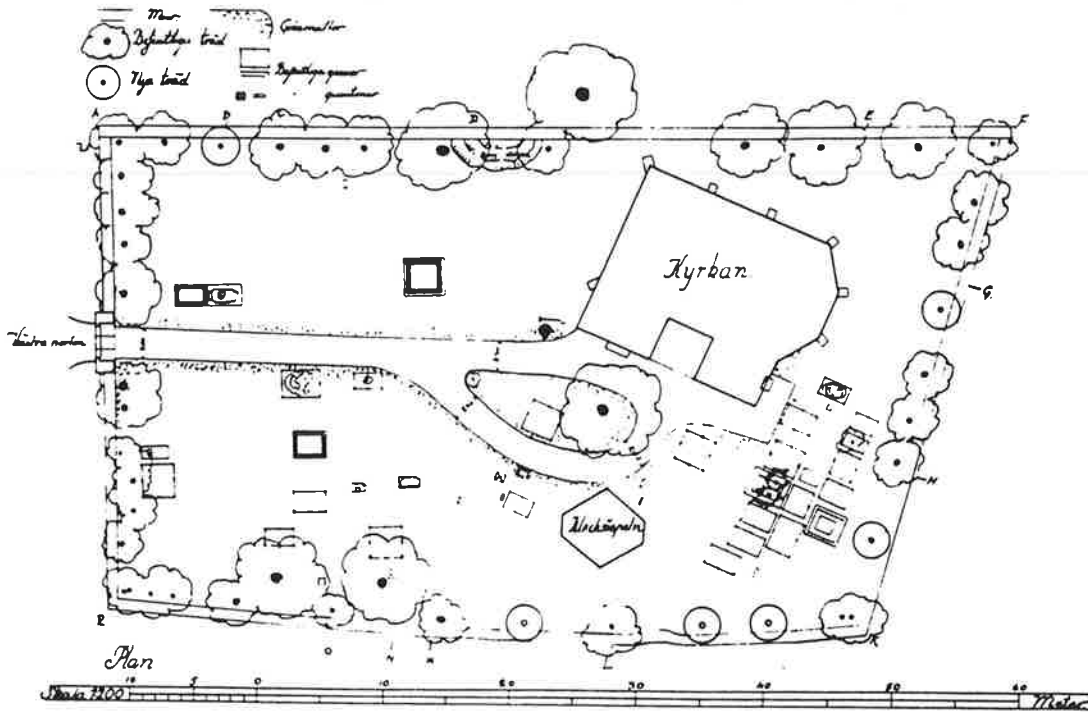
⁶⁶ Se mer om detta i avsnitt "Vegetationshistoria"

⁶⁷ Landsarkivet i Göteborg. Kyrkoarkiv, Lundby, KII:2



Ritningen är upprättad år 1936 och visar hur kyrkogården såg ut innan omdaningens samma år. (ATA)

Ritning till ordnande av kyrkogården kring Sundby gamla kyrka i Göteborg



Ritningen är upprättad år 1936 och visar vad ordnandet av kyrkogården medförde. (ATA)

bil. Eftersom öppningarna i muren var för smala för ändamålet, raserades den västra porten och på platsen uppfördes den välvda stiglucka som finns där idag. Forssén påstår att det även tidigare funnits stigluckor i muren, som revs i slutet av 1800-talet. I samband med detta arbete påträffades dock inga uppgifter bland de källor som studerats och uppgifterna kan därför inte verifieras. Den södra grinden med anslutande grusgång sattes igen eftersom den inte hade använts på tjugo år. När den norra grinden som finns med på ritningen från 1858 sattes igen finns det dock inga uppgifter om. Samtliga murar påbyggdes för att få erforderlig höjd och avtäcktes med cementbruk. Murkrönen täcktes sedan med torv i vilken det planterades sedum. Vid de enskilda gravvårdarna omsågs planteringar och häckar klipptes, medan stenramar och staket uppriktades.⁶⁸

Kyrkogården började bli för trång i mitten av 1970-talet och man beslutade att anlägga en ny del norr om och i direkt anslutning till den gamla delen. Med denna utvidgning fick kyrkogården sin nuvarande form och den invigdes den 17 oktober 1976. Den nya delen anlades på den gamla prästgårdens tomt, sedan boningshus och uthusbyggnader rivits. Vid utformningen fanns en tydlig strävan att skapa en begravningsplats som väl anslöt till de befintliga förhållandena och så lite som möjligt påverkade den äldre delen. För att utvidgningen skulle uppfattas som 'ett stycke naturmark' undveks maskiningrepp så mycket som möjligt. De befintliga rumsbildningarna i vegetationen förstärktes och nya skapades. Vägar och stigar anlades så att de mjukt följde terrängen och delade in området i sju gravfält. Den västra befintliga muren tillbyggdes mot norr och entrépartiet med grindar behölls.⁶⁹ Idag finns endast grindstolparna kvar eftersom grindarna togs bort i början på 1980-talet.⁷⁰ Den nya delen anslöts till den gamla genom att en öppning togs upp i muren mellan de båda delarna.

Det senaste ingreppet av större karaktär skedde 1978-79, då minneslunden anlades i mitten av den yngre delen på den höjd där prästgården tidigare låg. För att erhålla ökad avskildhet planterades vintergröna träd och buskar kring lunden och en damm anlades där besökande kunde placera sina blommor.⁷¹

Kyrkogårdens gångar är asfalterade men har tidigare varit grusade. Asfalteringen utfördes i etapper, men påbörjades på 1960-talet med gången från stigporten upp mot kyrkan. Den nya delens gångsystem har varit asfalterat redan från anläggandet på 1970-talet.⁷²

Vegetationshistoria

Den medeltida kyrkogården hade troligtvis ingen planerad växtlighet. I de protokoll som är bevarade finns inga uppgifter om företagna planteringar förrän i början på 1800-talet. År 1827 utbetalades tio riksdaler för att trettio stycken lönnar skulle planteras på

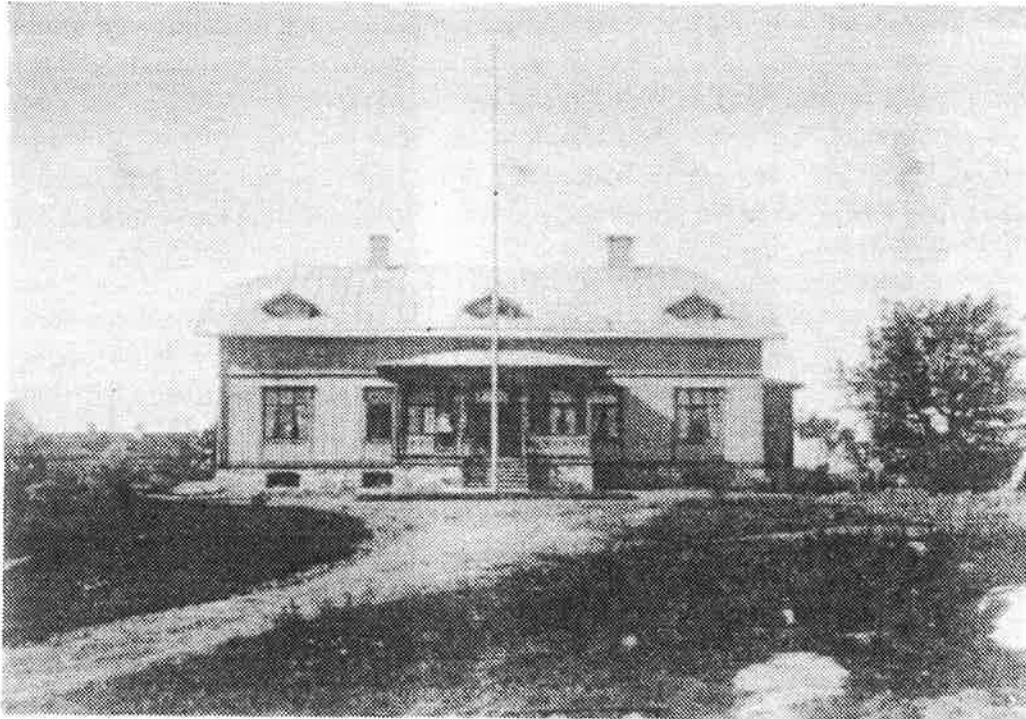
⁶⁸ ATA. Förslag till ordnande av kyrkogården vid Lundby gamla kyrka i Göteborg. År 1936 av Axel Forssén.

⁶⁹ Kyrkoförvaltningens arkiv, pärm Lundby gamla kyrkogård

⁷⁰ Informant 2

⁷¹ Kyrkoförvaltningens arkiv, pärm Lundby gamla kyrkogård, samt ATA. Förslag till utvidgning 1978.

⁷² Informant 2



Prästgården som brann år 1970 låg på den höjd där minneslunden finns idag. (GSM D.30.534)



Skolhuset låg vid inkörsporten till Lundby Prästgård men revs år 1903. (GSM B.19.731)

kyrkogården.⁷³ Trädplanteringen skedde i en tid då man strävade efter att förändra de ohygieniska kyrkorna och kyrkogårdarna till hälsosamma platser. Trädbeståndet skulle förutom att skänka begravningsplatsen en parkkaraktär även rena marken och luften.⁷⁴

Vid 1930-talets ordnande av kyrkogården togs några träd utmed muren ner, som enligt Forssén var mindervärdiga, för att ge plats åt sex stycken almar.⁷⁵ På kartorna upprättade vid denna renovering framgår det att även norra muren kantades av lövträd.⁷⁶ När dessa togs ner är oklart, men troligtvis skedde det i samband med det ökande antalet gravsättningar på kyrkogården. Några av träden föll även offer för den beryktade stormen 1969.⁷⁷

Utvidgningen som skedde åt norr på 1970-talet ägde rum i en tid då även vegetationen var en viktig del av utformningen. Den nya delen utformades med stor hänsyn till den befintliga vegetationen och man ville att begravningsplatsen skulle påminna om ett naturområde. Eftersom antalet befintliga träd var stort nyplanterades i första hand häckar och buskar av olika sorter.⁷⁸

Klockstapeln

Klockstapeln är den enda byggnad förutom kyrkan som idag finns inom kyrkogårdens gränser. Vid en biskopsvisitation hållen år 1583 påtalades att kyrkan saknade klocka på grund av bristande medel. Det kom att dröja drygt femtio år innan Lundby fick sin första kyrkklocka år 1634. Eftersom kyrkan saknade torn placerades den nya klockan i en stapel som troligtvis är den som står där än idag. Klockan har följande strof ingraverad:⁷⁹

*"När folket hörer mig ringa
Skola dhe straxt thill kiörkan springa
Gudz rena ordh ther att höra
Och ther efter sitt lefwerne föra."*⁸⁰

Det finns ytterligare text på klockan som avslöjar att den skänktes till Lundby församling av Jöst Hansson som var landskamrer i Västergötland.

Prästgården

Den yngre delen av kyrkogården utgjordes tidigare av prästboställets ägor. Denna prästgård byggdes år 1898 på höjden där minneslunden finns idag. Vid en besiktning av

⁷³ Landsarkivet i Göteborg. Kyrkoarkiv, Lundby, LI:2

⁷⁴ Se mer om detta i kapitel "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige".

⁷⁵ ATA. Förslag till ordnande av kyrkogården vid Lundby gamla kyrka i Göteborg. År 1936 av Axel Forssén.

⁷⁶ ATA. Ritningar angående ordnande av kyrkogården vid Lundby gamla kyrka i Göteborg.

⁷⁷ Informant 2

⁷⁸ Kyrkoförvaltningens arkiv, pärm Lundby gamla kyrkogård

⁷⁹ Eriksson s. 23

⁸⁰ Wideen s. 4-5 samt Eriksson s. 23

gården år 1969 konstaterades att en upprustning av byggnaderna skulle medföra avsevärda kostnader. Eftersom det var möjligt att lösa frågan om bostad åt kyrkoherden på annat sätt, samt att marken behövdes till kyrkogårdens utvidgning, beslöt man sig för att riva prästgården med tillhörande uthusbyggnad.⁸¹ Prästgården brann dock ner år 1970 innan man påbörjat rivningen.⁸²

Skolhuset

I den gamla prästgårdens trädgård, ner mot kyrkogårdens norra mur, låg det äldsta skolhuset i Lundby by. Skolan, som länge var den enda i Lundby, byggdes år 1840 och bestod av en skolsal och en lärarbostad. Under de sista åren användes den som småskola, innan den slutligen revs år 1903.⁸³

Yrkesgrupper och välkända personer

Gravstenarnas inskriptioner ger en föreställning om vad för personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen under den period som kyrkogården använts. Som en naturlig följd av att Lundby socken under en lång tid präglats av jordbruket är hemmansägare och jordbrukare utan tvekan de vanligast förekommande titlarna. I och med industrialiseringen av området blev andra titlar vanliga såsom inspektörer och föreståndare. Även havsnäringen och sjöfarten har varit betydelsefull för bygden vilket flertalet titlar vittnar om. Exempel på titlar inom detta fält är kapten, koopverdikapten⁸⁴, -löjtnant och -skeppare. Det traditionella hantverket representeras av skräddaremästare, snickare, timmerman och smed. Även mer udda titlar finns representerade på kyrkogården såsom en ägodelningsrättsledamot och en kronbefallningsman. De flesta av redan nämnda titlar finns på gravvårdar upprättade före senaste sekelskiftet, medan civilingenjör, poliskommissarie, prost, kyrkoherde och rektor är exempel som återfinns på gravstenar från 1900-talet.

I Lundby har flera adliga ätter varit bosatta i generationer. Några av dessa familjer har satt sin prägel på kyrkan genom gravkor, epitafier och banér, samt namnsatt flera gator. P. Rydholm skriver följande rader som förklaring till att det var populärt bland adeln att bosätta sig i Lundby:

*"De ha väl funnit Lundby vara en angenämare bostadsort än det sumpiga och ohälsosamma Göteborg...Möjligen har det gamla Göteborg på Pölsebo och det gamla Lindholmens slott gifvit åt Lundby en lockande glans...När Lundby mer och mer blifvit en industriort, försvinna dessa familjer. Det ser ut, som om de icke rätt trifts tillsammans med industrien."*⁸⁵

⁸¹ Rydholm s. 20 samt Kyrkoförvaltningens arkiv i pärm ang Lundby gamla kyrka

⁸² Göteborgs Posten 6/11 1970

⁸³ Andersson s. 42

⁸⁴ Koopverdiektapten kan liknas vid dagens kaptener i handelsflottan. Lundby hembygdsförenings skriftserie nr. 1.

⁸⁵ Rydholm s. 66

Stålhandske var från början en finsk adelssläkt med anor från 1400-talet som gick under namnet Sluk. Erik XIV adlade en ättling till Sluk som fick namnet Stålhandske. År 1887 flyttade den sista ättlingen av familjen från Lundby efter att ha funnits i byn i bortåt tvåhundra år.⁸⁶ Ättens minne lever dock vidare genom det huvudbanér som de delade med släkten Edenberg.⁸⁷ Gravvården som familjen Stålhandske erhöll när gravkoret revs finns ej längre bevarad, men ska ha utgjorts av ett svartmålat järnstaket beläget söder om kyrkan.⁸⁸

Familjen Eketrä kom till byn genom ett ingifte i Stålhandskesläkten år 1767. Det gravkor som på 1700-talets mitt byggdes åt Stålhandske kom därför att även användas av släkten Eketrä.⁸⁹ En välkänd dam i den Eketräska familjen var Ingeborg Eketrä (1785-1886). Hon ska ha varit en mycket bestämd gammal dam som hade sin egna plats i kyrkan, även om hon inte infann sig varje söndag. Denna oskrivna regel kände alla till och den som ändå vid platsbrist hade satt sig där reste sig å det snabbaste när damen i fråga steg över kyrktröskeln.⁹⁰ När änkefru Eketrä dog 101 år gammal fick hon sin viloplats öster om kyrkan.

Cronacker är en gammal ätt som tjänade kronan under 1600- och 1700-talen. Genom ett ingifte i släkten Rotehane kom Cronackerska att besitta Färjestaden, men när gården såldes år 1757 lämnade släkten Lundby. Dock lever ättens namn kvar genom sin gravplats under kyrkgolvet i koret, samt genom huvudbanéret och vapnet på väggen i koret.

Ihreska släkten stod ända fram till år 1868 tillsammans med familjen Celsing som ägare till Pölsebo, Färjestaden och Bräcke.⁹¹ Det Ihreska gravkoret kallas även Pölsebograven, eftersom personer från andra familjer med anknytning till denna gård kan antas ha blivit gravsatta där.⁹² Löjtnanten Nils Gustaf Ihre (1804-1834) har sin viloplats ute på kyrkogården, vilken är utmärkt med en tunn sandstensvård.

Den äldsta gravvården på kyrkogården som står på sin ursprungliga plats är Cornelius Isacson (död 1668) som finns placerad nordöst om klockstapeln. Isacson var "stadsens timberman" och det lär ha varit han som var byggmästare vid Fattighusåns byggande.⁹³

Prosten Karl August Ahlberg (1875-1951) var den som såg till att 1930-talets restaurering av kyrkan kom till stånd. Hälften av kostnaderna för restaureringen bekostades av de medel som insamlades av Ahlberg.⁹⁴ Kyrkoherdens viloplats finns i den sydvästra delen av kyrkogården.

⁸⁶ Eriksson s. 20

⁸⁷ ATA. Redogörelser för fynd och iakttagelser vid restaureringen av Lundby kyrka i Göteborg år 1934 av Axel Forssén.

⁸⁸ Informant 1

⁸⁹ Eriksson s. 20

⁹⁰ Informant 1

⁹¹ Eriksson s. 34 f

⁹² ATA. Skrivelse till RAÄ från Göteborgs historiska museum, beträffande undersökning av Pölsebograven år 1975.

⁹³ Informant 1

⁹⁴ ATA. Redogörelser för fynd och iakttagelser vid restaureringen av Lundby kyrka i Göteborg år 1934 av Axel Forssén.



Lundby nya kyrka fotograferad från norr kring sekelskiftet 1900. (Foto: Reprofoto 1997 ATA)

1800-talets samhälle saknade det sociala skyddsnät som vi idag tar för givet. På grund av den växande skaran hemlösa barn startades 'Räddningsinstitutet å Hisingen' för gossar. Till föreståndare valdes Johannes Larsson (1808-1876) och det viktiga uppdraget krävde en man "... som förenar kristligt sinne med allvarlig klokhet, känedom av jordbruk, med tillräcklig bildning för att vid inrättningen kunna vara på en gång husbonde och lärare ...".⁹⁵ Larsson har sin viloplats väster om klockstapeln.

Lundby nya kyrka anno 1886

I samband med den industriella utvecklingen i Lundby på 1800-talet ökade befolkningen kraftigt. Inte minst i industristadsdelen Lindholmen. Det medförde ett behov av en större gudtjänstlokal än vad Lundby gamla kyrka kunde erbjuda. Församlingens kyrkoråd hade, som beskrivits ovan, i nästan femtio år diskuterat en utvidgning av den gamla kyrkan innan beslut om att istället uppföra en ny kyrka fattades år 1878. Redan på 1830-talet hade en insamling för ändamålet påbörjats. Medlen i denna hade med åren förräntat sig bra och på så vis skapat grundplåten till en ny kyrka.⁹⁶ Lundby nya kyrka ritades 1878 av arkitekt Adrian Chrispin Petterson som också kom att rita två andra kyrkor i Göteborg: S:t Pauli kyrka 1882 samt Örgryte nya kyrka 1890.⁹⁷

Byggnadsfirman Nils Andersson & Co anlätades och började bygga i februari 1885. Ett och ett halv år senare, i oktober 1886 stod kyrkan färdig för invigning. Kostnaden hade då med inventarier uppgått till 145 000 kronor.⁹⁸ A C Petterson hade ritat en väl tilltagen kyrka i gotisk stil. De yttre måtten var med tornet: 155 fot lång, 58 fot bred och tvärskeppet var 86 1/2 fot långt och 35 fot brett. Takhöjden var inne i kupolen inte mindre än 50 fot och tornet var 165 fot. Interiört var långhuset delat i tre skepp av två rader av gjutjärnskolonner. Valvstrålarna som sprang ut från kolonnerna var också utförda i gjutjärn medan facken mellan dem var av trä. Hela kyrkan var i övrigt uppförd av maskinslaget tegel och med fönsterspröjsar av järn. I tvärskeppet fanns två läktare och i långskeppet tre stycken.

Dagen innan kyrka skulle invigas beskrevs den i Handelstidningen. Artikelförfattaren beskrev förtjust att:

"Man möter ej de för ögat tröttande hvita kalkrappade väggytorna, utan i dunkel färg-ton med inlagda, olika färgnyanser, allt smältande behagligt tillsammans, ter sig kyrkans inre delar från hvalfbågarna till läktarepartierna, predikstol, kor, bänkrader o. s. v."

⁹⁹

⁹⁵ Eriksson s. 157

⁹⁶ Handels Tidningen 16/10 1886

⁹⁷ ATA

⁹⁸ GSM kapsel 191, "Lundby nya kyrka femtio år", I: M.T. 22/9 1936

⁹⁹ Handels Tidningen 16/10 1886

Invigningen skedde den fjärde böndagen, vilken inföll söndagen den 17 oktober 1886. De närvarande samlades i Lundby gamla kyrka och vandrade därifrån i procession till den nya. Domprosten dr Rosell förrättade invigningen och kyrkoherden dr Ullmann höll högmässopredikan.¹⁰⁰

Det dröjde ända fram till 1920-talet innan några större förändringar genomfördes i kyrkan, men 1920 godkände Kungliga byggnadsstyrelsen en utvidgning av kyrkans orgelläktare som församlingen ansökt om. Ritningen av den nya läktaren är signerad Sigfrid Ericson som också ansvarade för att hela kyrkan målades ljus invändigt.¹⁰¹ Samma år utförde också konstnären Albert Eldh målningsarbeten i hela kyrkorummet samt dekoreringsarbeten i kyrkans kor. Korets tak dekorerades med fem sinnebilder i enkel ornamentala omramning. I mitten Treenigheten och på ömse sidor därom Nattvarden och Dopet samt de två övriga fälten med Trons och Uppståndelsens symboler.¹⁰²

På 1940-talet började planerna på en omfattande restaurering av kyrkans interiör att ta form. Översynen var den första större som kyrkan fått sedan den byggdes.¹⁰³ Restaureringen skulle komma att medföra sådana förändringar att kyrkans karaktär blev en helt annan. Den skulle få putsade korsvalv av trä som ansågs ansluta bättre till de spetsiga järnbågarna som då tjänstgjorde som ribbor i fyrkantiga träkupor. I och med den förändringen menade ansvarig arkitekt, Axel Forssén, att innertaket skulle gå mer i stil med kyrkans gotiska prägel. Interiören skulle dessutom få en ny färgsättning i ljusare toner. Koret skulle dock behålla sin karaktär. Vidare skulle sidoläktarna tas ner och orgelläktaren utbyggas. De blåstrade glasen i sidofönstren skulle bytas mot antikglas. Bänkarna skulle byggas om och göras mer bekväma, men i övrigt behålla sitt utseende. Kyrkan skulle få elektrisk belysning och kandelabrarna i bänkarna skulle tas bort. Slutligen skulle sakristian få ett förrum och en skrudkammare skulle inredas.¹⁰⁴

Under planeringsstadiet rådde dock delade meningar om den omfattande restaureringen. Byggnadsrådet Ragnar Hjort på Kungliga byggnadsstyrelsen skrev till Forssén, där han anförde att omfattande förändringar av kyrkor i syfte att förbättra dess arkitektoniska utseende som regel var vanskligt och svårt. Han menade vidare att resultatet ofta blev en stillös blandning där karaktären av lappverk kunde bli direkt stötande även om enskilda detaljer hade förbättrats. Forssén bemötte kommentarerna redan nästa dag och hävdade att det var otänkbart att en församling för all framtid skulle behöva lida av en "*hemsk interiör*" när den bevisligen kunde förbättras. Han talade om en "*rening*" av rummet och hänvisade till förändringen som gjorts av S:t Pauli kyrkas interiör.

År 1947 godkände till slut Kungliga byggnadsstyrelsen Forsséns förslag till restaurering efter att Riksantikvarieämbetet och Domkapitlet hade fått yttra sig. Byggnadstillstånd gavs år 1950.¹⁰⁵ Arbetet påbörjades den 7 januari 1952 och kyrkan återinvigdes den 19 oktober samma år.¹⁰⁶ Axel Forssén skickade 1953 upp fotografier till Kungliga

¹⁰⁰ GSM kapsel 191, "Lundby nya kyrka femtio år", I: M.T. 22/9 1936

¹⁰¹ Bodin, A

¹⁰² ATA

¹⁰³ Göteborgs Tidning 22/3 1952

¹⁰⁴ Göteborgs Morgonpost 1945

¹⁰⁵ ATA

¹⁰⁶ Göteborgs Tidning 5/10 1952

byggnadsstyrelsen på kyrkan efter ombyggnaden och poängterade hur bra han tyckte att det hade blivit.

Under de kommande årtiondena genomfördes en rad mindre förändringar av kyrkan. Ett antal av dem nämns nedan, men det har med största sannolikhet utförts fler. I slutet av 1960-talet installerades ett rum för dopgäster och ett stolförråd anordnades under läktaren i kyrkans södra tvärskepp. På 1970-talet inrymdes ett bisättningsrum i kyrkans källarplan samt diverse utrymmen under västläktaren och 1977 höjdes läktarbarriären.

Det är först på 1980-talet inför kyrkans 100-års jubileum, 1986 som nästa omfattande restaurering av kyrkan utfördes. År 1984 påbörjades en omfattande reparation av kyrkans exteriör som arkitekt Arne Tollbom ansvarade för. Murverket omfogades och fasadtegel med vittringsskador utbyttes. Vissa rostsprängda partier ommurades helt och gjutjärnsfönstren och andra järndetaljer rostskyddades och ommålades. Året därpå utfördes inre ommålning. Från början var tanken att bara rengöra och måla om i samma kulör som tidigare, men under arbetets gång ändrades ambitionen. Församlingen ville nämligen ha en ljusare och varmare interiör. Den tidigare gulgröna väggfärgen ändrades till en något mer gul, men med i huvudsak samma färgmättnad. På så sätt ökades ljusheten något menade Tollbom. Dessutom bättringsmålades kolonner, halvkolonner, pilastrar och bänkar. Dokumentationsytor sparades bakom nummertavlorna.¹⁰⁷ Kostnaden för restaureringen lär ha hamnat på 1,5 miljoner. Paradoxalt nog åtgärdades ej takvalven i brist på pengar.¹⁰⁸

Natten den 7 februari 1993 slutade Lundby nya kyrkas historia genom en brand. Efter släckningsarbetet återstod endast kyrkans murar. Polisen utgick ifrån att branden var anlagd, vilket visade sig stämma. Genast började diskussionerna om hur man skulle hantera en eventuell återuppbyggnad. Dagen efter branden hade Göteborgs kyrkonämnd sammanträde och beslöt att direkt ta upp diskussionen med Lundby kyrkoråd om vad som skulle göras. Kyrkonämndens kontaktgrupp och Lundby kyrkoråd hade hela våren återkommande sammanträden som till slut mynnade ut i ett beslut om att låta riva de kvarvarande murarna och bygga en ny kyrka på samma plats.

I september ansökte kyrkonämnden om tillstånd hos Riksantikvarieämbetet att få riva de kvarvarande murarna med argumentet att en ny kyrkobyggnad, som bättre än den brunna kunde uppfylla nutida krav på verksamhetslokaler, skulle uppföras på samma plats. Det poängterades att rivningen borde ske så snart som möjligt, då ruinen påminde församlingsborna om det som hade hänt. Riksantikvarieämbetet svarade att det nog fanns motiv för en rekonstruktion av kyrkans exteriör, men ej av interiören. Samtidigt motsatte man sig ej en rivning eftersom kyrkan inte ansågs ha riksintresse och ärendet därmed i första hand blev en regional fråga. Den 15 september beslutade kyrkonämnden att riva murarna och den 25 oktober beslutades att uppföra en ny kyrka.¹⁰⁹

En debatt blommade upp i lokalpressen kring den brunna kyrkans framtid redan dagen efter branden. Man kan anta att det delvis berodde på de diskussioner som hade förts i samband med att Katarina kyrka i Stockholm brann 1990 och som var under återupp-

¹⁰⁷ ATA

¹⁰⁸ Ekström, T

¹⁰⁹ ATA

Plan - Karta

öfver

Kyrka och Begravnings-platsen

uti

Lundby Sochen Ortstidningen

upprättad

af

H. J. Lipse

1884.

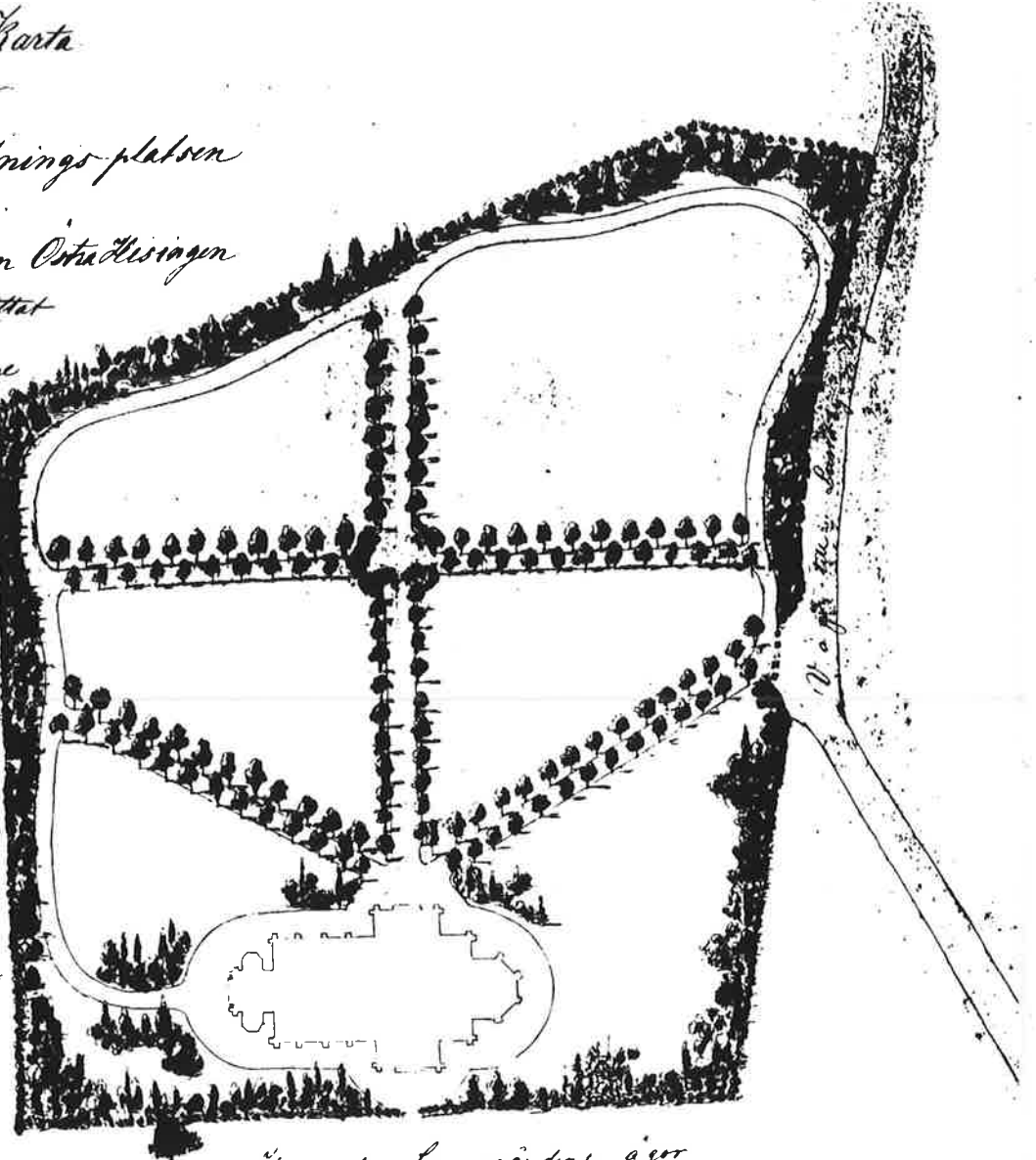
Förslag för den gamla och
nykirkans kyrka och begravnings-
platsen i Lundby församling
den 26 juni 1884.

Klas Kilding,
a. p. l.

Den 1884 den 16. Oktober blef denna
teckning af Kungens Befallningsbef
vakt i Göteborg och Bohus län samt
Biskopps i Göteborgs län genom
och till förmån för följande, som
föll fram på mötet den 27. oktober
måndagen i september, i Göteborg
som ofru

Carl. Kilding

Carl. Kilding, J. D. Kilding
af Lundby församling, och E. B. Kilding



Ämmande Sannogårdens ägor

Den äldsta bevarade planritningen över Lundby nya kyrkogård, upprättad 1884. (Lundby församlings arkiv)

byggnad 1993. De åsikter som var aktuella var huruvida kyrkan skulle rekonstrueras eller inte. Folk hade också börjat att skänka pengar till en ny kyrka direkt efter branden. Försäkringen skulle dock komma att täcka alla kostnader, varför insamling ur den aspekten var onödig.¹¹⁰

En arkitekttävling för den nya kyrkobyggnaden utlystes tidigt 1994 och avgjordes den 13 juni till förslaget ”En vandring i tidens” fördel. Förslaget var utformat av arkitekterna Akke Zimdahl, Margaretha Diedrichs och Ylva Ljungström på FFNS Arkitekter i Göteborg. När juryn hade röstat fram förslaget hade de tagit fasta på de nya verksamhetsbehov som uttryckts i de förberedande utredningarna. Möjligheten att kombinera flera pågående verksamheter samtidigt tilltalade församlingen och anställda inom kyrkan. Det nya kyrkorummet skulle få tvåhundra platser istället för tidigare niohundra, vilket passade dagens behov bättre. Kyrkorummet kunde dock öppnas upp vid större högtider och på så vis rymma det dubbla antalet besökare. Dessutom anspelade förslaget på den brunna kyrkan genom samma storlek och en väl synlig siluett.¹¹¹

I ett tidigt skede efter branden fanns en idé om att vid rivningen av murarna tillvarata ett större antal tegelstenar för att kunna återanvända dessa i den nya kyrkan. Så blev dock aldrig fallet, även om ett fåtal stenar från den brunna kyrkan finns inmurade i de nya väggarna. De övriga rivningsmassorna bildar idag underlag till en ny arbetsyta på Fridhems kyrkogård.¹¹²

Lundby nybyggda kyrka invigdes den 13 oktober 1996.

Lundby nya kyrkogård

När Lundby nya kyrka byggdes på 1880-talet anlades samtidigt en kyrkogård kring den. På 1850-talet hade Lundby kyrkoråd börjat köpa upp mark från gårdarna runt omkring den planerade kyrkan för att kunna anlägga kyrkogården. Markuppköp gjordes kontinuerlig ända fram till kyrkogårdens grundande.¹¹³

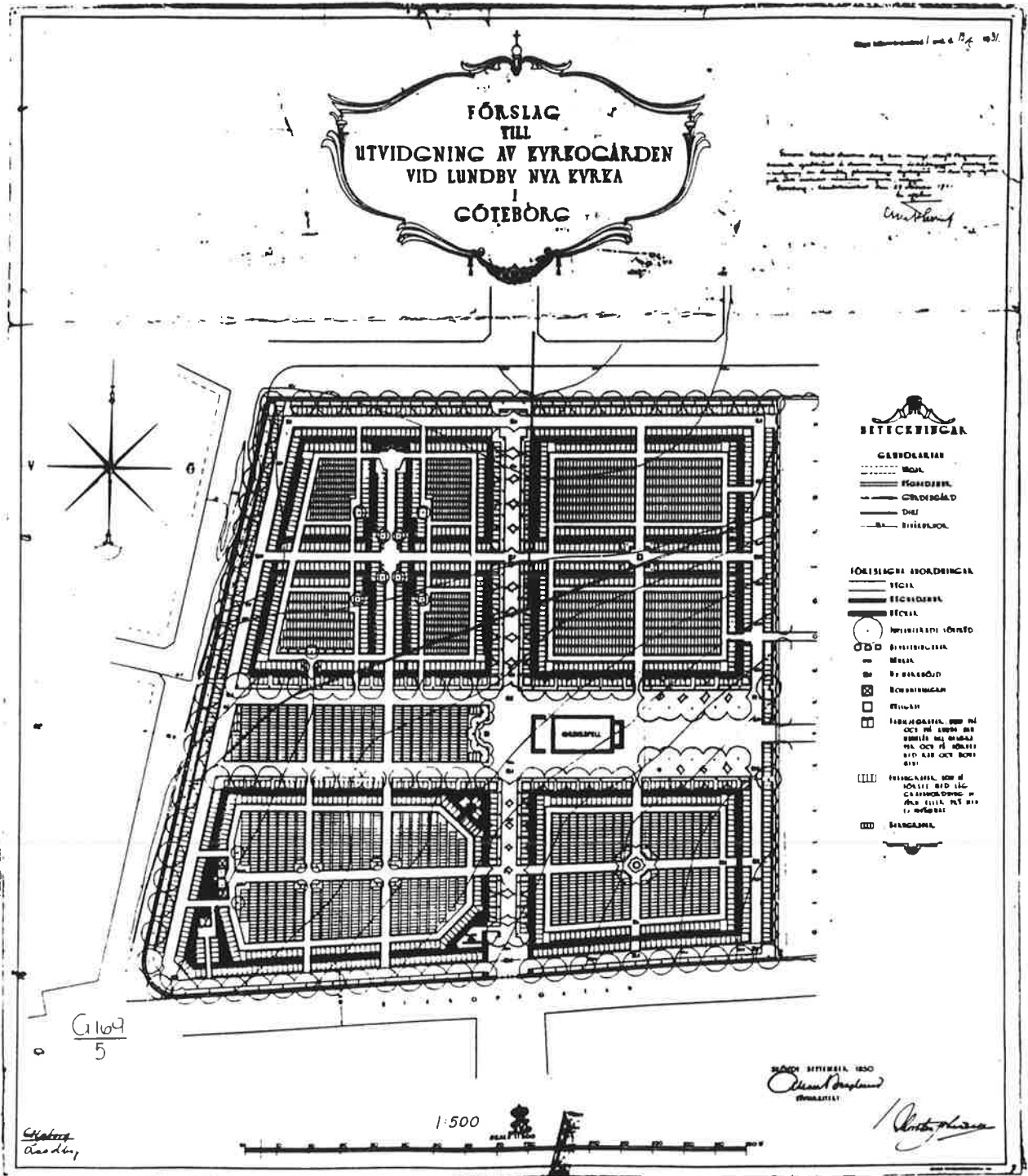
Den äldsta bevarade ritningen över kyrkogården är upprättad 1882 och visar bara vilken yta kyrkogården skulle anläggas på. Där anges också att ”Kyrko- och Begravningsplatsen” utgjorde 1 hektar och 54 ar i areal. Ett flertal ritningar finns bevarade från 1800-talets slut över hur kyrkogården skulle planeras. Det första förslaget är daterat till 1884 och visar en stramt utformad kyrkogård med raka gångar och täta alléer. Det godkändes av Konungens Befallningshafvande i Göteborgs och Bohus län samma år. Nästa ritning är daterad till året därpå och benämnd ”Plankarta över Lundby Kyrkogårdsplantering”. Den överensstämmer med dagens äldsta del av kyrkogården vad

¹¹⁰ Wallin, K

¹¹¹ Kyrkoförvaltningens diarie nr 93/KN 35

¹¹² Lindkvist, P

¹¹³ Lundby församlings arkiv O I b Handl. rörande kyrkogårdar 1916-1950



Allan Berglunds förslag till utvidgning av Lundby nya kyrkogård på 1930-talet. (ATA)

gäller plan, men dagens alléer liknar det första förslaget mer, då planteringarna på den yngre ritningen är mer sporadiskt utplacerade. De första gravarna var placerade utmed de två mittgångarnas sidor och längs i öst på fält 1.¹¹⁴

Ända fram till sekelskiftet 1900 pågick arbetet med att iordningställa den nya kyrkogården. Det sprängdes, schaktades, kördes makadam och sand. Terrasseringen närmast kyrkan i väst tillkom och omgärningsmuren uppfördes. I kyrkostämmans protokoll från 1889 togs upp att den nya kyrkogårdsmurens återstående tre sidor skulle fogas med cement.¹¹⁵ Stolpar av enträ inköptes för inhängning av de så kallade ”gräsplanarne”¹¹⁶ som kan antas vara benämningen av de olika fälten. Från 1880-talet finns det uppgifter om att planering och omhändertagning av kyrkogården kostade 12 000 kronor.¹¹⁷

Efter sekelskiftet 1900 började en utvidgning av kyrkogården bli aktuell. År 1916 idkades bytesshandel med Göteborgs kommun av mark. De ägarna som församlingen bytte till sig fick endast användas till utvidgning av kyrkogården. Göteborgs kommun fick en vasslott i utbyte. Det förefaller ha varit en något problematisk överenskommelse för 1926 var affären ännu inte i hamn.¹¹⁸

Kyrkogården utvidgades i norr och väster. Förslaget som upprättades av förste stadsingenjören godkändes 1916 av Konungens Befallningshavare i Göteborgs och Bohus län. Utvidgningen var inte särskilt omfattande, men en plankarta från 1919 visar att de ursprungliga delarna inte var helt fulla vid tiden för utvidgningen. Förmodligen ansågs inte behovet av utrymme som särskilt överhängande. Av plankartan framgår också att planläggningen av de nya delarna hade en något stramare utformning än de tidigare. Från 1917 finns en ritning av muren runt den gamla kyrkogården upprättad av Oscar Johansson och Carl Andersson. Den tillkom med största sannolikhet i samband med att kyrkogården utvidgades och muren var tvungen att flyttas.¹¹⁹

Den 17 november 1925 mottog Lundby församlings kyrkoråd ett brev från A Heinémanns sterbhus som erbjöd mark till försäljning för den nya kyrkogårdens utvidgning. Marken skulle kosta 40 öre kvadratfoten. Sterbhuset manade på och menade att en utvidgning av kyrkogården borde göras innan Lundby införlivades i Göteborgs kommun, då risken ansågs överhängande att marken skulle användas till bostäder och församlingsborna bli hänvisade till andra begravningsplatser efter införlivandet. I juni året därpå lade en av kyrkorådet utsedd utredningsgrupp, fram ett förslag som gick ut på att köpa marken om 390.000 kvadratfot för 33 öre/kvadratfoten. Kostnaden skulle då bli 130.000 kronor. Erbjudande stod bara öppet juni ut så kyrkorådet uppmanades att handla

¹¹⁴ Lundby församlings arkiv O IV aa-ac Kartor och ritningar

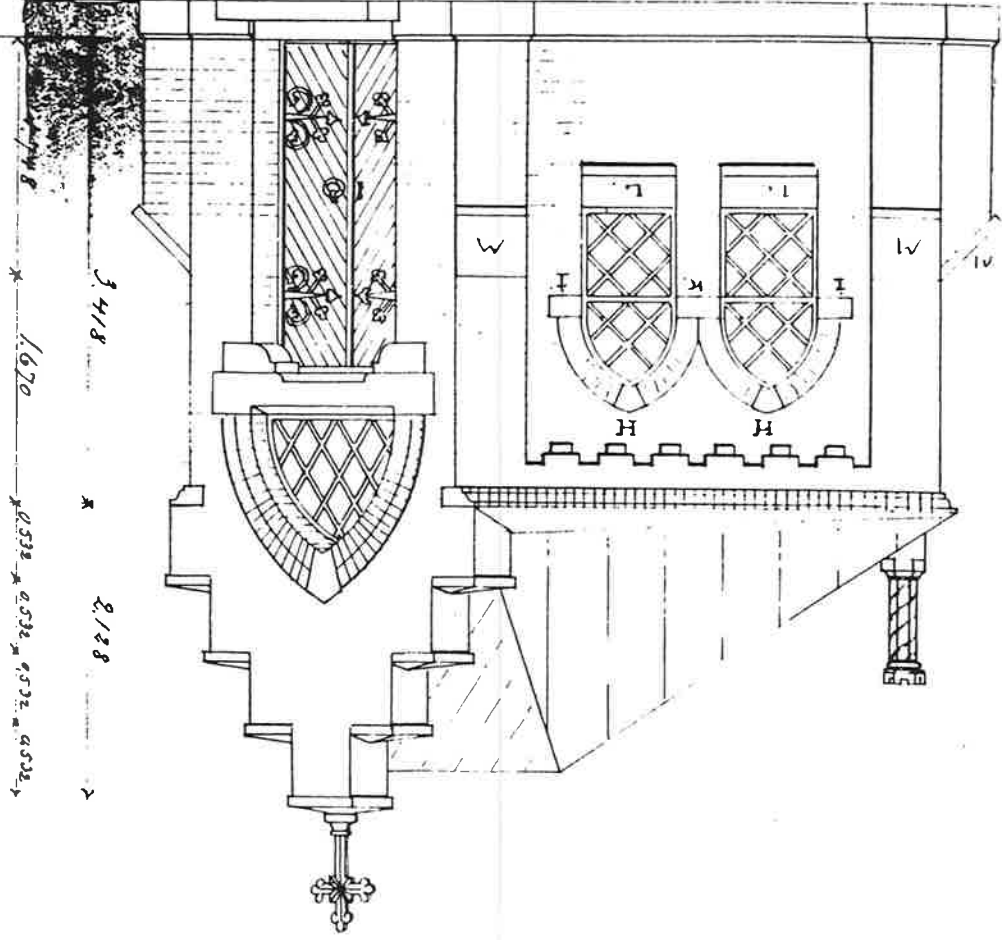
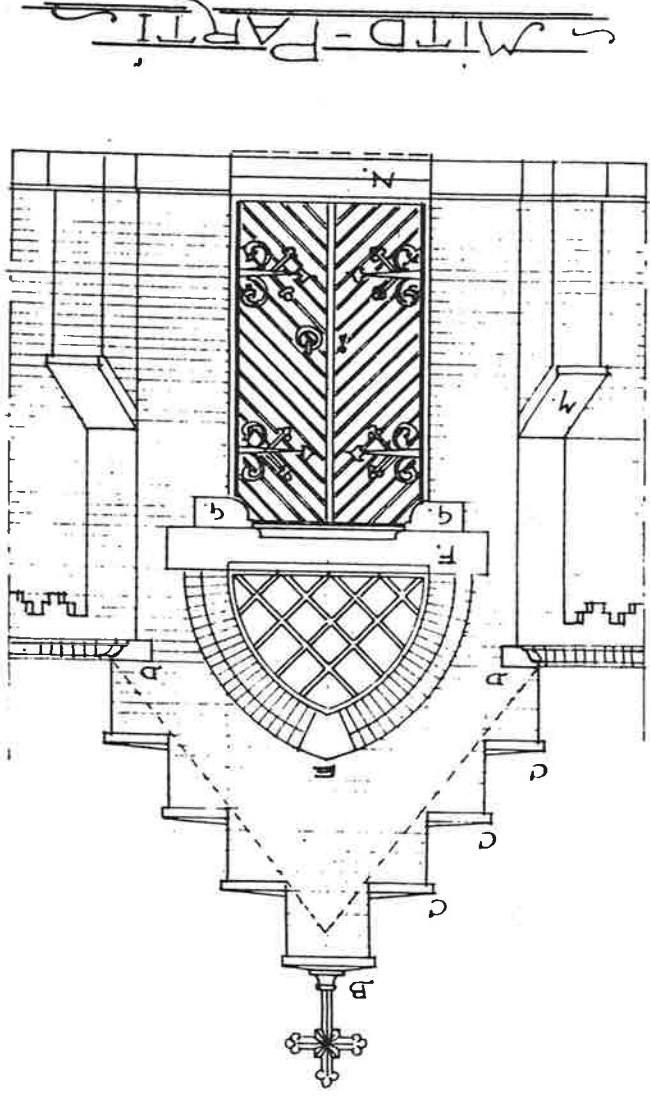
¹¹⁵ Lundby församlings arkiv K II a:2 Kyrkostämmans protokoll 1888-1921

¹¹⁶ Lundby församlings arkiv L I b:2 Kyrkokassans specialräkneskaper 1885-1899

¹¹⁷ Handels Tidningen 16/10 1886

¹¹⁸ Lundby församlings arkiv O I b Handl. rörande kyrkogårdar 1916-1950

¹¹⁹ Lundby församlings arkiv O IV aa-ac Kartor och ritningar



Originalritning till bårhuset på Lundby nya kyrkogård upprättad av Hjalmar Cornilsen 1902. (Lundby församlings arkiv)

snabbt.¹²⁰ År 1926 godkändes området väster om kyrkogården som begravningsplats av hälsovårdsnämnden, men 1930 höll man fortfarande på med markuppköpet till den nya delen.¹²¹

Det fanns två förslag till utvidgningen som båda var upprättade av länsarkitekt Allan Berglund. Det enda som skilde dem åt var de små fält som ligger placerade i fonden på den östvästliga mittgången. Det andra förslaget saknade dessa. Den med fälten godkändes av hälsovårdsnämnden och Kunglig Befallningshavare i Göteborgs och Bohus län 1931.¹²²

Planen hade antagits av kyrkorådet 1930 under förutsättning att kyrkogårdsmuren mellan den gamla och den nya delen fick rivas. Arbetet med utvidgningen brådskade eftersom gravplatserna på den gamla delen höll på att ta slut. Kyrkorådet beslöt därför att riva muren utan att tillstånd hos Kungliga byggnadsstyrelsen hade sökts. De ansåg inte att muren kunde räknas som fornminne eller vara historiskt värdefull eftersom den tillkom vid 1916 års utvidgning och var därför inte äldre än 15 år. Ovanstående framgår av ett brev där kyrkorådet ansökte hos Kungliga byggnadsstyrelsen om att få riva muren trots att den i själva verket redan var riven.¹²³

Kontrakt upprättades mellan Lundby församlings kyrkoråd och Eric Bremers Byggnadsaktiebolag att bygga en hängnadsmur kring det nya området. Bremer fick använda sig av den västra murens material om han under tiden satte upp ett taggrådsstängsel och sedan avplanade marken. Arbetet skulle vara färdigt för avsyning senast i september 1931. Ytterligare ett avtal tecknades mellan samma parter att Bremer skulle utföra vattenledning och dränering samt utlägga vägar på kyrkogårdens nya del. Även detta arbete skulle vara klart i september och den sammanlagda kostnaden skulle uppgå till 90.500 kronor.¹²⁴

De senaste årtiondena på Lundby nya kyrkogård har präglats av förändringar rörande byggnader och vegetation. Någon vidare utvidgning är heller ej möjlig då marken kring kyrkogården är idag är bebyggd i alla riktningar.

Bårhuset

I kyrkogårdens dåvarande nordvästra hörn byggdes i början på 1900-talet ett bårhus. Arkitekten hette Hjalmar Cornilsen och ritningen är daterad till 1902. Det byggdes i gotisk stil precis som kyrkan. På bårhusets sydöstra, avfasade hörn var porten placerad och kröntes ett spetsbågigt fönster. Hörnfasden avslutades uppåt av en delvis fristående trappstegsgavel. Byggnaden var uppförd i tegel med plåttak.¹²⁵

Inga skriftliga uppgifter om bårhuset förutom originalritningen förekommer före 1970-talet då Göteborgs kyrkogårdsförvaltning väckte frågan om bårhusets eventuella rivning.

¹²⁰ Lundby församlings arkiv OI b 1 Handlingar rörande kyrkogårdar

¹²¹ Lundby församlings arkiv O I b Handl. rörande kyrkogårdar 1916-1950

¹²² Lundby församlings arkiv O IV aa-ac Kartor och ritningar

¹²³ ATA

¹²⁴ Lundby församlings arkiv OI b 1 Handlingar rörande kyrkogårdar

¹²⁵ Lundby församlings arkiv O IV aa-ac Kartor och ritningar

Riksantikvarieämbetet svarade på första skrivelsen kring bårhuset i november 1975. De ansåg att bårhuset synbarligen var uppförts samtidigt som kyrkobyggnaden och efter ritningar av AC Petterson, vilket alltså inte stämmer. Vidare ansågs det höra intimt samman med kyrkan och kyrkogården, men att det i sig inte ägde kulturhistoriskt eller konstnärligt värde. Riksantikvarieämbetet uppmanade dock församlingen att iståndsätta bårhuset.

Dåvarande planeringschef vid Göteborgs kyrkliga samfällighet, Göte Gustavsson skrev i januari 1976 ett PM angående bårhuset som svar på Riksantikvarieämbetets brev. Där förklarade han att så snart det nya bisättningsrummet under kyrkan var klart hade man för avsikt att riva det gamla bårhuset. Riksantikvarieämbetet föreslog då att förvaltningen skulle använda bårhuset till annat i samband med kyrkogårdens skötsel. Kyrkogårdsstyrelsen menade dock att den befintliga byggnaden skulle bli kostsam att iståndsätta vad gällde reparation av murverk, byte av fönster, renovering av dörrparti och omläggning av yttertak. Dessutom fanns inget lämpligt användningsområde då byggnaden inte var anpassad till det. Slutligen godkände Riksantikvarieämbetet rivningen av bårhuset i maj 1976 på villkor att Göteborgs museum kontaktades i god tid för dokumentation.

Länsstyrelsen godkände i november 1977 att kyrkogårdsförvaltningen anlade en kransgård på bårhusets gamla plats.¹²⁶

Personalbyggnaden

De äldsta uppgifterna rörande ekonomibygnader på Lundby nya kyrkogård förekommer i en arbetsbeskrivning från 1935. Den tillhör ett förslag till ekonomibygnad ritad av arkitekt Ville Berglund. I arbetsbeskrivningen uppges att en skjulbyggnad redan finns på platsen och att den skall rivas. Det är svårt att avgöra vad skjulbyggnaden har använts till. Med största sannolikhet har det funnits stallar på kyrkogården och det är möjligt att skjulet i själva verket var ett stall.¹²⁷

Ville Berglunds förslag till ny ekonomibygnad förefaller dock ha blivit liggande. År 1936 beslutades nämligen om ändrat läge för byggnaden.¹²⁸ Senare samma år skrev socialdepartementet till medicinalstyrelsen att ekonomibygnad med stallutrymme fick uppföras på stadsägorna 701 och 702 om stallutrymmet var beläget på mindre avstånd från allmän plats än 6 meter. Stadsarkitekten berör 1938 det faktum att ärendet med ekonomibygnaderna har tagit så lång tid på felexpiering av ärendet.¹²⁹ Vad som var upphov till förseningen framgår inte, men byggnaden uppfördes slutligen 1938. Först 1947 installerades WC.¹³⁰

På 1950-talet ordnas området kring ekonomibygnaden. Ville Berglund utförde förslaget. Kungliga byggnadsstyrelsen fann dock ej Berglunds förslag tillfredsställande. De

¹²⁶ ATA

¹²⁷ ATA

¹²⁸ Göteborgs stadsbyggnadskontors arkivdatabas

¹²⁹ ATA

¹³⁰ Göteborgs stadsbyggnadskontors arkivdatabas

ansåg att muren runt området ej skulle utformas i avsatser utan följa markens lutning. Kungliga byggnadsstyrelsen godkände det förändrade förslaget 1951.¹³¹ Några år senare uppfördes en mur och ett skärmtak på området.

Under 1970-talet förändrades ekonomiområdets på flera sätt. En provisorisk kontorsbyggnad uppfördes och byggnadsnämnden gav tillstånd om att den skulle få stå kvar till 1977. Tillståndet förlängdes senare till 1980. År 1976 byggdes också ett nytt garage och en ny materielgård anlades.¹³²

Först i början av 1990-talet byggdes befintlig personal- och ekonomibygnad. I samband med att den uppfördes revs de som tillkommit från 1930-talet och senare.¹³³

Vegetationshistoria

Redan i planeringsstadiet av Lundby nya kyrkogård var vegetationen en viktig beståndsdel. På de äldsta plankartorna från 1884 och 1885 finns träd och buskar utplacerade.¹³⁴ De alléer som löper utmed båda mittgångarna på den äldsta delen av kyrkogården var planerade från början och den första november 1886 finns noterat att 189 almar köptes till nya kyrkogården.

I slutet på 1800-talet rådde stor aktivitet på Lundby nya kyrkogård. Eftersom kyrkogården var i anläggningsstadiet grävdes det, gödslades och rensades. Stora inköp gjordes också. Träden planterades, bands upp och vattnades regelbundet. Även häckar planterades som sedan fick klippas och huggas. Gravfälten hade ett annorlunda utseende vid den tiden än vad vi är vana vid idag. Gräset fick växa och slogs med lie. På Lundby nya köptes och planerades därför gräsfrö, timotejfrö och klöverfrö.¹³⁵ De buskar och träd som löper utmed omgärdningen på den gamla delen har sitt ursprung från anläggningstiden.

Fram till att den nya delen anlades vårdades kyrkogårdens vegetation och inga större förändringar utfördes. När den nya delen ritades på 1930-talet lät arkitekten Allan Berglund vegetationen spela en stor roll för den nya delens utformning. För att skapa olika rum på kyrkogården planterades häckar i speciella symmetriska mönster. De häckar som kan ses idag på den nya delen planerades och planterades redan vid anläggningen. Det gäller även den allé av oxelträd som löper runt hela den nya delen samt övriga lövträd på den delen.

Genom åren har inte vegetationen på kyrkogården förändrats särskilt mycket. Gamla, sjuka träd har tagits ner, och häckar har tagits bort och återplanterats eller bytts ut. Mellan den gamla och nya delen löpte tidigare en tujahäck som troligen kan härledas till

¹³¹ ATA

¹³² Göteborgs stadsbyggnadskontors arkivdatabas

¹³³ ATA

¹³⁴ Lundby församlings arkiv O IV aa-ac Kartor och ritningar

¹³⁵ Lundby församlings arkiv L I b:2 Kyrkokassans specialräkneskaper 1885-1899

den äldsta tiden. Den har tagits ner under 1990-talet, i övrigt har inte den genomgående karaktären på kyrkogården förändrats påtagligt.¹³⁶

Yrkesgrupper och välkända personer

En bygds historia kan utläsas på kyrkogården genom att inventera gravstenarna och dess inskriptioner. Gravstenarna berättar om vilka människor som levt och verkat i trakten. På Lundby nya kyrkogård kan man med hjälp av de titlar som står på gravstenarna urskilja framför allt tre dominanta verksamhetsgrenar efter 1880-talet. Den största är naturligt nog yrken med en eller annan anknytning till havet. Det förekommer många kaptener och sjöingenjörer. Det skall dock tas i beaktande att de gravstenar som finns bevarade idag är över dem som hade råd att köpa sig en gravanordning. Av alla dem som begravdes i allmänna fält fanns det säkert ett stort antal personer som hade anknytning till sjöfarten, men hade lägre befattningar.

Den andra stora gruppen är hantverkare. Dessa har varit mycket betydelsefulla för Lundby. De flesta var knutna till sjöfarten som exempelvis båtbyggare och modellsnickare, men även hantverkare med en mer allmän inriktning fanns.

Lundby var ju en utpräglad jordbruksbygd före industrialiseringen, vilket märks inte minst på Lundby gamla kyrkogård. På den nya kyrkogården är dock de personer med anknytning till jordbruk endast den tredje vanligaste yrkesgruppen. Det är då fråga om lantbrukare och hemmansägare. Naturligtvis förekommer en lång rad andra titlar på gravstenarna. Förhållandevis många har till exempel haft anknytning till skolväsende eller kyrka.

Det har i arbetet med Lundby nya kyrkogård varit svårt att hitta lättillgängliga uppgifter om enskilda personer som ligger begravda på kyrkogården. Att där vilar personer som har haft stor betydelse för bygden råder det dock inget tvivel om. Nedan nämns endast ett fåtal för att ge några exempel på personer som satt sin prägel på trakten.

Sven Almqvist (1840-1931) var högste tekniske chef för Motala verkstad 1877-1892, Lindholmens verkstad 1892-1906. År 1906 bildade han Götaverken som han drev till 1910. Almqvists största bedrift var att tillsammans med Alfred Nobel föra in svenskbyggda skepp på den ryska marknaden.¹³⁷ Han hade också stor betydelse för uppbyggnaden av stadsdelen Lindholmen.¹³⁸ Graven har nummer 17 på fält 1 och på värden står att läsa: "Arbetare, elever, tjänstemän och vänner reste värden".

Emil Telander (1839-1931) vilar i graven bredvid Almqvist, nr 16. Han var en framstående ingenjör inom varvet. Under perioden 1864-1894 var han verkmästare och föreståndare vid Lindholmens verkstad.¹³⁹

¹³⁶ Informant 2

¹³⁷ Fredberg s. 599

¹³⁸ Informant 4

¹³⁹ Fredberg s. 599

C O Fjellman (1861-1951) var anställd vid varven, men sysselsatte sig också med mindre arbeten vid sidan om som tunnplåtslagare. Så småningom växte den egna verksamheten till en ansedd plåtslagerifirma genom son och sonson. Fjellman vilar i grav 57 på fält 1.¹⁴⁰

Flera framstående lantbrukare satt med i den av församlingen utsedda byggnadsstyrelsen när Lundby nya kyrka skulle byggas.¹⁴¹ De flesta är gravsatta på Lundby nya kyrkogård. Bland dem kan nämnas Gustaf Emanuel Ros (1831-1910) som var ägare till Åbogården.¹⁴² Ros gravvård har nummer 72 på fält 1.

Fredrik J Eiserman var materialskrivare på Lindholmens varv, men under byggandet av den nya kyrkan i slutet av 1800-talet var han arbetsförman tillsammans med August Schelander. Eisermans gravvård står att finna på fält 6, nr 3.¹⁴³

Öster om koret är flera av kyrkans män begravda. En viktig person var kontraktsprost P Rydholm (1853-1927) som var kyrkoherde i Lundby 1897-1927. Han satt också i stadsfullmäktige och var en god administratör. Året innan han avled publicerades hans "Anteckningar ur Lundby historia" som bla varit till hjälp vid tecknandet av de historiska avsnitten i föreliggande rapport. Rydholm är begravd på fält 1, nr 78.¹⁴⁴

Vidare ligger även Olof Nygren (1889-1943), komminister i Lundby 1918-1943, och J E Darell (1885-1956) komminister i Lundby 1924-56 begravda på fält 1, nr 48 respektive 91.

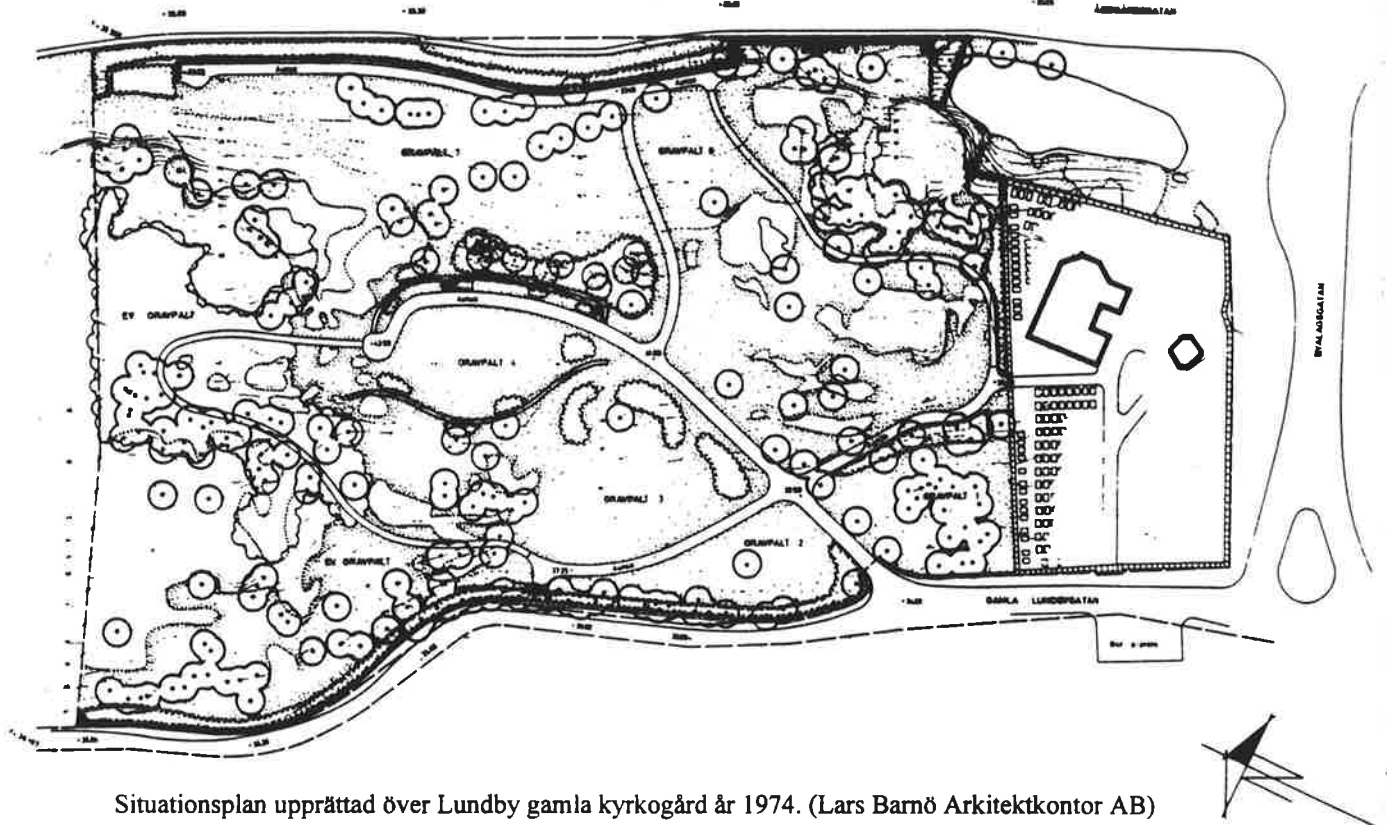
¹⁴⁰ Informant 4

¹⁴¹ Handelstidningen

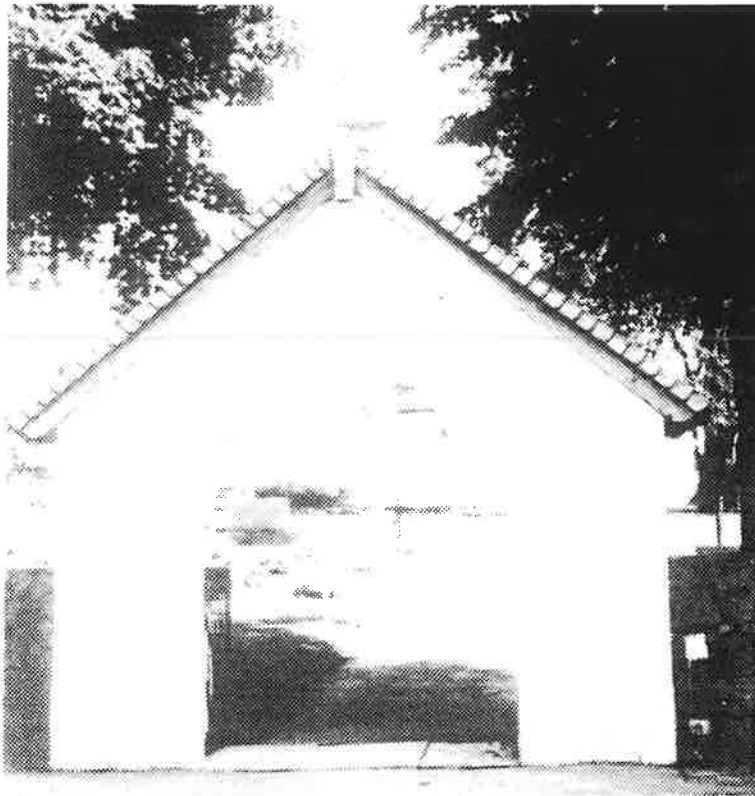
¹⁴² Informant 4

¹⁴³ Handelstidningen

¹⁴⁴ Fredberg s. 615



Situationsplan upprättad över Lundby gamla kyrkogård år 1974. (Lars Barnö Arkitektkontor AB)



Stigporten är kyrkogårdens huvudentré och är placerad mitt på den äldre delens västra mur. Vy mot öst.
(GSM 5-97, 12)

Beskrivning

Lundby gamla kyrkogård

Lundby gamla kyrkogård ligger i Kyrkbyn på Hisingen och omger Lundby gamla kyrka. Kyrkogården är ca två hektar och förvaltas av Hisingens distrikt inom Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning. Kyrkan och kyrkogården är placerad på ett bergsparti och är relativt dold av lövträd och buskar. Omkringliggande bebyggelse är både en- och flerfamiljshus i varierande utföranden. Mellan husen finns mindre naturområden som främst är bevuxna av lövträd. Kyrkogården inramas i öst av Fyrväpplingsgatan, i söder av Byalagsgatan och i väst av Gamla Lundbygatan, varav den östra är den mest trafikerade vägen.

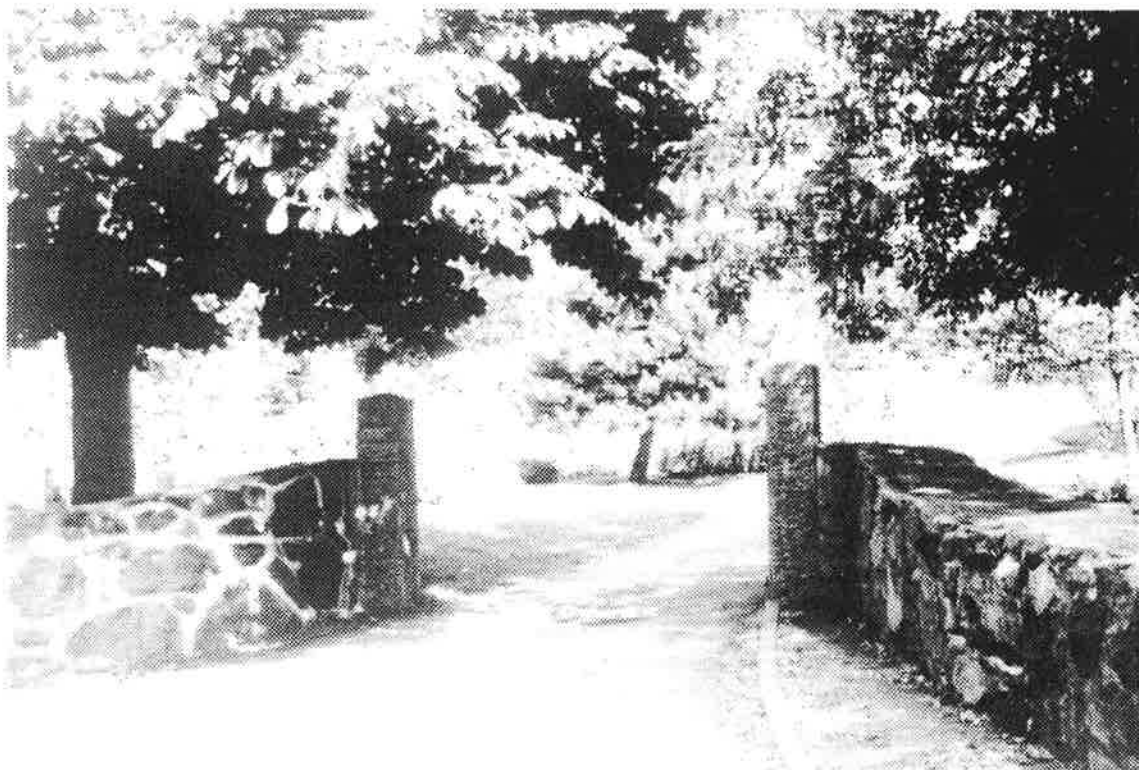
Omgärdning och entréer

Kyrkogården består av en äldre del som omger kyrka och klockstapel samt en yngre större del som tar vid i norr. Eftersom omgärdningen av de båda delarna är olika kommer den äldre och den yngre delen att beskrivas var för sig.

Den äldre delen omgärdas på alla sidor av en fogad stenmur av huggen sten som på ovansidan är struken med cementbruk. Höjden på stenvuren varierar mycket längs hela omgärdningen, beroende på det underliggande bergets former. Höjden upp till murens överkant från bergväggens fot är på vissa ställen i söder och öst ca 4 m på utsidan. Murens höjd på insidan är mellan 60 och 130 cm. Den östra, södra och västra muren kantas på insidan av något spridda, stora lövträd i rad, bestående bl a av alm, ask och lönn.

Huvudingången till kyrkogården ligger mitt på den äldre delens västra mur. Den utgörs av en murad stigport som är putsad och vitkalkad. Taket är av sadeltakstyp och belagt med tjärat takspån. Ovanpå taknocken i öst och väst finns kors placerade. Portöppningen är drygt två meter bred och försedd med två svartmålade järngrindar. Marken under stigporten är belagd med tre granithällar. Från porten leder en asfalterad väg upp mot kyrkan. I muren mellan den äldre och yngre delen av kyrkogården finns en öppning genom vilken en asfalterad gång löper.

Runt den yngre delen skiftar omgärdningen mycket. I norr tjänar ett bergsparti med lövskog tillsammans med ett grönt trådstaket som avgränsning. I öst växer lövträd i rad tillsammans med olika busksorter och avgränsar mot den trafikerade vägen. Träden och buskarna växer tätt och ger ett skogsliknande intryck. Söder om den östra ingången övergår denna avgränsning i en stenmur vars ovansida ligger i höjd med kyrkogårdens marknivå. Muren kröns av ett svartmålat järnstaket. Innanför muren finns en häck och björkar i rad. I söder avgränsar den stenmur som omger den äldre delen av kyrkogården. Utefter den yngre delens västra sida löper en fogad stenmur som på båda sidor är ca 90 cm hög. Norr om den yngre delens västra ingång är dock murens ovansida i jämnhöjd med kyrkogårdens marknivå. Muren kantas på insidan av buskar och lövträd i rad.



Den västra entrén in till den yngre delen av kyrkogården. Vy mot öst. (GSM 5-97, 15)



Kyrkogårdens äldre del med gravvårdar från 1800-talet. Vy mot sydost. (GSM 6-97, 1)

Den yngre delen av kyrkogården har två ingångar, en i öst och en i väst. Den västra är den större och kantas av två grindstolpar i rödgrå granit som är ca 50 cm högre än stenvuren. Stolparna är i det närmaste kvadratiska med diamantformad ovansida och flankerar en öppning om drygt två meter. Spår av tidigare järngrindar finns i grindstolparna. Den östra ingången består av en öppning i vegetationen, genom vilken en trappa om fem granittrappsteg leder. Nedanför trappan ligger fyra stora granitplattor och ovanför trappan är gatsten lagd. En svartmålad ledstång finns på trappans norra sida.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogården uppvisar stora olikheter mellan den yngre och den äldre delens planformer och gravvårdar. Den äldre delens planform är striktare och mer distinkt än den yngres, vilken har en mer organisk utformning. Vidare är den yngre delen mer kuperad än den äldre. Grundformen i de båda planerna kan dock i det närmaste beskrivas som rektangulära, där den äldre har långsidor mot norr och söder, medan den yngre delen har dem mot öst och väst. Även storleken skiljer sig åt mellan de båda delarna och den yngre delen är ungefär fem gånger större till ytan än den äldre.

Den äldre delen består endast av ett fält som omger både kyrka och klockstapel. Man kan ändå dela in fältet i flera delområden genom fysiska avgränsningar och skillnader i gravvårdstyper. Den asfalterade och breda gången som leder upp mot kyrkan från stigporten delar t ex fysiskt in det västra området i två delar. Genom att tankemässigt dela in fältet i fyra delar får man en större förståelse för dess karaktär. I det nordvästra området finns gravvårdar som till största delen är från 1960- till 1980-talen. Gravanordningarna är liggande och placerade i täta strikta rader. Samma typ av gravvårdar finns invid kyrkans norra och östra murar. I sydvästra hörnet är gravanordningarna stående och större, samt omgärdas ofta av stenram eller staket. Några gravvårdar i denna del är från 1800-talet, men de övervägande antalet är från 1960-talet. De äldsta gravanordningarna är koncentrerade till området kring klockstapeln och söder om kyrkan. Här finns kalkstensvårdar och flera gjutjärnsstaket från sent 1800-tal. Utmed muren i söder står gravstenar från 1600- och 1800-talen uppställda. Dessa är flyttade från sina ursprungliga platser och saknar därför tillhörande grav.

Kyrkogårdens yngre del är indelad i sju fält som är mycket organiskt och oregelbundet utformade. Gravvårdarna, som uteslutande består av urngravar, är ofta placerade i mindre grupper inom fälten och man har på så sätt undvikit långa och raka rader. Det finns både stående och liggande gravstenar som tillkommit under 1970- till 1990-talen. I mitten av den yngre delen finns även en minneslund som omges av en kallmurad stenvmur. Minneslundan har blombad och ljusgård samt bänkar att sitta på.

Gångsystemet utgörs av asfalterade gångar och vägar både inom den äldre och den yngre delen av kyrkogården. I den äldre delen leder en bred gång från stigporten i väst upp mot kyrkobyggnaden där den rundar ett träd och en gjutjärnsvård som är placerade strax söder om kyrkporten. Denna "rondell" underlättar återfärden för de biltransporter som ska till kyrkan. Från den norra murens öppning leder en asfalterad gång fram till den plats som bildas söder om kyrkan. Utöver de asfalterade gångarna finns en liten gång som är sandad mellan gravvårdsraderna i sydvästra hörnet.



Gravfält 7 inom den yngre delen av kyrkogården. Vy mot norr. (GSM 10-97, 16)



Gravfält 1 inom den yngre delen av kyrkogården. I bakgrunden skymtar kyrkan och klockstapeln. Vy mot sydost. (GSM 10-97, 11)

I den yngre delen avgränsar gångsystemet de olika fälten från varandra och har en böljande sträckning. Inga gångar finns inom fälten. I vissa delar har gångarna den bredd som krävs för att en bil skall kunna framföras, medan det i andra delar endast finns smalare gångar ämnade för fotgängare. I den norra delen finns en gräsbevuxen gång.

Lundby gamla kyrka - Exteriör

Kyrkobyggnaden ligger inom den äldre delen av kyrkogården i det nordöstra hörnet och är orienterad i öst-västlig riktning. Entréporten finns i vapenhusets södra mur. Portens dubbla dörrar är klädda med stående och spåntade brädor. Förutom denna entré finns en ingång i sakristians östra fasad. Båda entréernas dörrar är målade i en mörkbrun färg.

Kyrkan har en enkel utformning och saknar torn. Byggnaden består av ett rektangulärt långhus med ett lika brett kor i öst som är brutet i tre väggfält. Sakristian är direkt ansluten till långhus och kor i sydost, medan vapenhus finns vid långhusets mur i sydväst. Kyrkan är murad i gråsten och har en vitkalkad puts som sträcker sig ända ner mot marken utan synlig sockel. På vissa ställen kan man se lämningar efter strävpelare. Långhusets, vapenhusets och sakristians tak är sadeltaksformade, medan korets tak är konformat och uppbrutet i sex fält. Långhusets och korets tak är beklädda med enkupigt taktegel, men vapenhuset och sakristian har tak lagda med valsad kopparplåt. Kyrkans fönster varierar i storlek beroende på var de sitter. Långhusets fönster i norr och väst är de största och har en välvd överkant, medan fönstren i koret samt i långhusets södra fasad är mindre och spetsbågiga. Samtliga fönster är försedda med spröjsverk i trä förutom de små rektangulära fönstren i sakristians fasad.

Interiör

Via vapenhuset i sydväst kommer man in i kyrkan. Vapenhuset har vitkalkade väggar och ett gråmålat trätak. Östra väggen täcks av ett klädska som är målat med samma färg som taket. Golvet är belagt med mörka och glimmerrika stenplattor. I västra väggen finns en dörr som leder in till toalett och tvättrum.

Man kommer in i kyrkorummet via en dörr i långhusets södra vägg som nås genom vapenhuset. Dörröppningen är spetsbågeformad och har fasade hörn som är dekorerade med urtagna skåror som löper runt hela öppningen. Till vänster om dörröppningen inne i kyrkorummet finns orgelläktaren som till stora delar är gråmålad och bärs upp av tolv runda pelare. På läktarbarriärens framsida är Jesus och lärjungarna avbildade. Läktaren och orgeln skymmer det fönster som finns i västra muren.

Långhusets väggar är tjockare nertill än upptill. Skarven mellan den tjockare och tunnare delen av muren är tydlig och oregelbunden. Taket är tunnvalvt och klätt med brunmålade brädor med dekorationsmålning på tre ställen. Väggarna är vitkalkade, men ger på grund av smuts intrycket av att vara gråflammiga. Den övre delen av



Den äldre delen av kyrkogården med kyrka och klockstapel. Vy mot nordost. (GSM 10-97, 24)



Den yngre delen har rikligt med vegetation och många stora äldre träd. Fält 6, vy mot öst. (GSM 10-97, 14)

kyrkorummets väggar är dekorerade med en draperimålning i gult och grått. Golvet i långhusets gång är som i vapenhuset belagt med mörka glimmerrika stenplattor, medan det under bänkraderna ligger ett gråmålat trägolv. Bänkraderna är försedda med sidor och dörrar som är marmorerade i ljus och mörkt grönt, medan sitsar och ryggstöd är rödmålade.

Korets golv är upphöjt ett trappsteg jämfört med övriga golv och har samma sorts beläggning som långhus och vapenhus. Altaruppsatsen är centrerad mot östra väggen och skymmer således det ena av korets tre fönster. I korets nordöstra vägg finns en nisch och söder om altaruppsatsen står dopfunten. Predikstolen är placerad mot södra muren vid mötet mellan kor och långhus.

I korets södra vägg finns en välvd öppning in till sakristian. Sakristian har träskåp både till vänster och höger om dörren från kyrkorummet sett. Taket är välvt och är som väggarna vitkalkade. Golvet täcks av en grå matta. I sakristians östra mur finns en öppning in till ett mindre rum med väggar och tak i samma utförande som sakristians. Golvet är belagt med klinkerplattor. I rummets östra mur finns en ytterdörr.

Klockstapeln

Klockstapeln är placerad på den södra delen av kyrkogårdens äldre del och är sexkantig med sidorna mot öst och väst något kortare. Omkretsen är bredare vid basen än vid toppen och fasaderna är klädda med rödfärgad lockpanel. Taket utgörs av ett sadeltak belagt med taktegel och har lockpanelade gavlar mot norr och söder. Stapeln har endast en klocka och öppningar finns mot öst och väst. Vid nordöstra fasaden finns det en dörr in till klockstapeln som också är klädd med rödfärgad lockpanel. Klockstapeln tjänar även som redskapsbod.

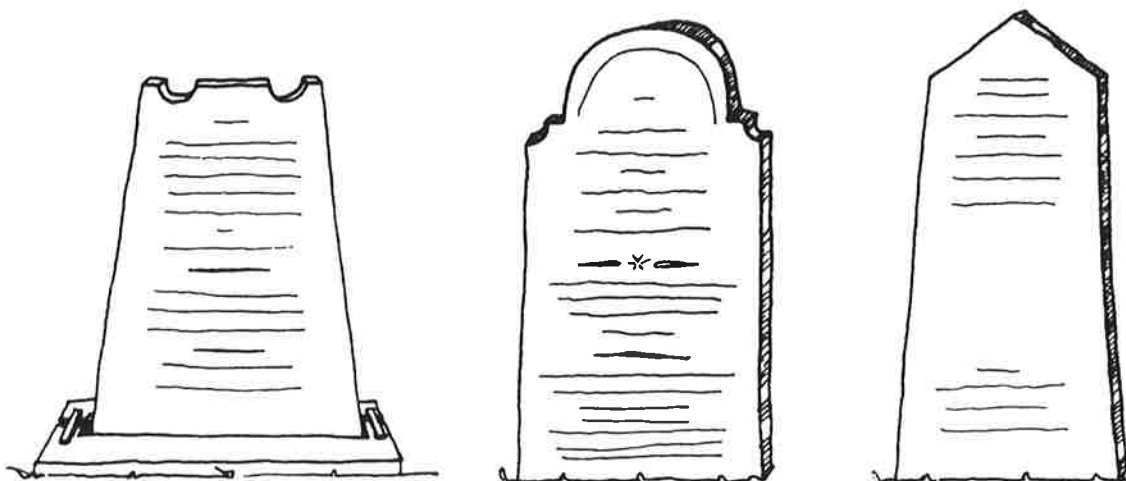
Vegetation

Kyrkogården har en mycket lummig och vegetationsrik karaktär. Planteringar av buskar och träd har dock inom den äldre delen främst koncentrerats utmed kyrkogårdsmuren. Exempel på träd är ask, alm och lönn. En stor ask växer även mellan kyrkobyggnaden och klockstapeln. Marken är gräsklädd där det inte finns gångar eller gravvårdar med plantering. Utanför omgärdningsmuren finns lövträd i dungar på några ställen som bidrar till den gröna karaktär den äldre delen besitter.

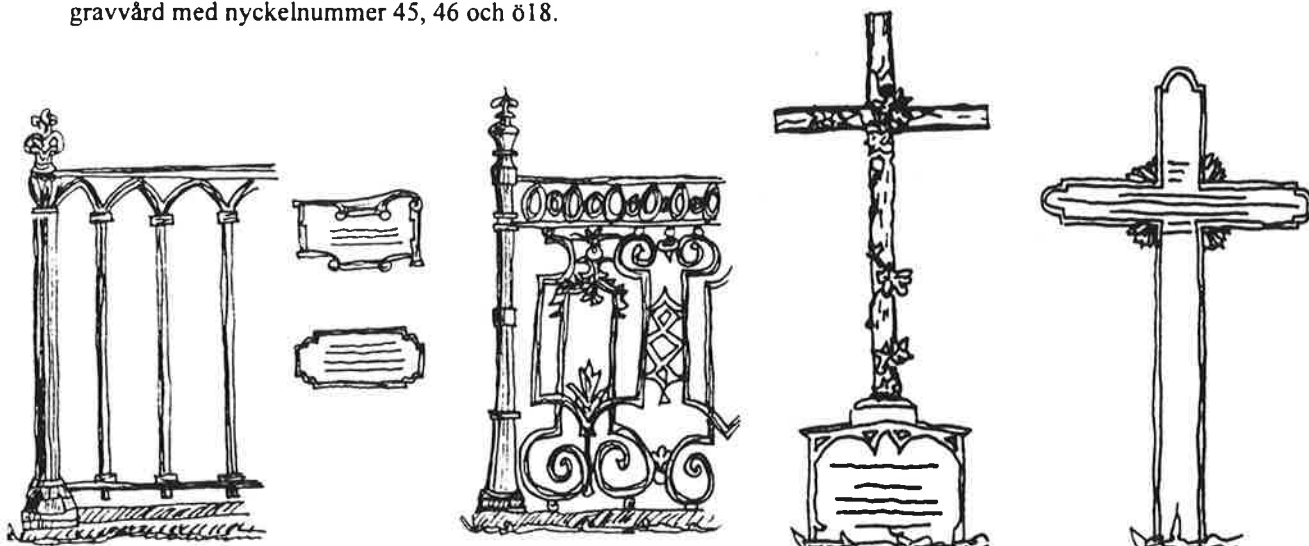
Den yngre delen har mer vegetation inom kvarteren än den äldre. Träd och buskar bildar små dungar på sina ställen som tillsammans med små bergspartier skärmar av gravfälten från varandra. På samma sätt kan även ett och samma kvarter vara uppdelat i mindre delar. Även utanför dessa dungar finns det rikligt med träd i varierande storlek och sort, utspridda över de olika kvarteren. Exempel på träd är björk, ask, al, alm, asp, lönn, tall och pil. De delar av kvarteren där gravvårdarna är placerade har heltäckande gräsmatta. Planteringar finns kring de enskilda gravvårdarna, bestående av såväl sommarblommor som vintergrönt.



Gravvårdarna från 1600-talet är små och ofta oregelbundet formade. Dessa finns uppställda utmed kyrkogårdens södra mur. Från vänster gravvård med nyckelnummer 814, 813, 810 och 88. (Efter skisser i Lundby hembygdsförening skriftserie, nr. 1.)



Tunna kalkstensvårdar från 1800-talet. Typen finns endast inom den södra delen om kyrkan. Från vänster gravvård med nyckelnummer 45, 46 och 818.



Ett antal gjutjärnsstaket finns inom kyrkogårdens södra del. Dessa är oftast försedda med en inskriptionsplatta av järn. Även enstaka järnkors finns. Från vänster gravvård med nyckelnummer 64, 57, 84 och 169.

Gravvårdstyper

Följande avsnitt kommer att behandla de vanligast förekommande gravvårdarna från varje tidsperiod som finns representerade på Lundby gamla kyrkogård. Utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte tas upp här, samt allmän gravvårdshistoria finns i kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige".

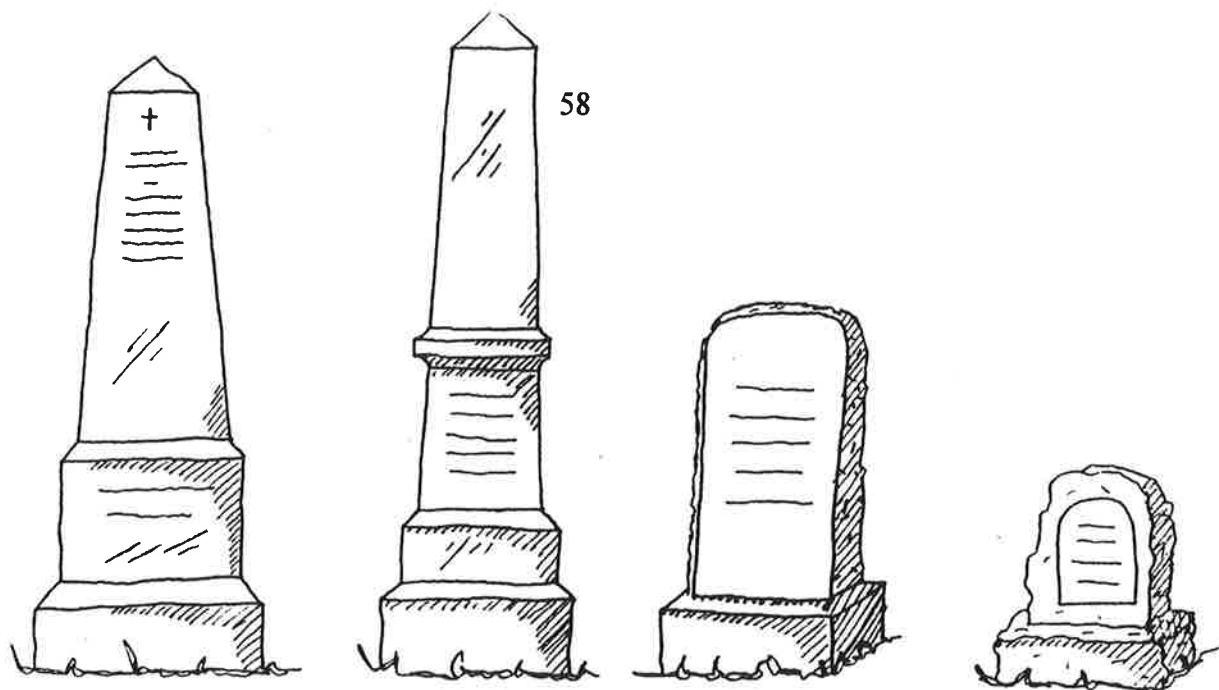
Från 1880-talet och cirka femtio år framåt användes inte Lundby gamla kyrka eller kyrkogård, då Lundby nya kyrka tagit över rollen som sockenkyrka. Under denna period fick kyrka såväl som kyrkogård förfalla. På grund av detta och genomförda renoveringar har kyrkogården idag inte många bevarade gravanordningar som är tillkomna före 1960-talet.

De äldsta vårdarna på kyrkogården står inte längre på sina ursprungliga platser utan finns uppställda utmed den sydöstra delen av omgärdningsmuren. De flesta av dessa härstammar från sent 1600-tal, men några av dem är även tillverkade under 1800-talets andra hälft. Från 1700-talets början och ca hundratrettio år framåt finns endast en gravvård bevarad (nr. 63 från 1807). De äldre gravanordningarna som står kvar på sina ursprungliga platser är främst koncentrerade till den äldre kyrkogårdens sydöstra del.

Gravstenarna som är från sent 1600-tal är små och tunna, samt främst tillverkade i en mörk glimmerrik stensort eller röd granit. Kanterna är något ojämna, men vissa av stenarna är mer formade än andra t ex med välvd överkant. Några vårdar har en inskription i den övre delen som utgörs av bokstäverna IHS som på latin är en förkortning av 'Iesus Hominum Salvator' (= Jesus Människornas Frälsare) eller 'In Hoc Signo' (= i detta tecken (skall du segra)). Efterföljande inskriptioner anger årtal och namninitialer, t ex IAD som kan betyda Ingrid AndersDotter eller APS som kan betyda Anders PersSon.¹⁴⁵ I övrigt är dessa gravvårdar endast smyckade med tunna skårer som bildar enklare mönster, t ex kors. Endast en gravvård från detta sekel står kvar på den plats som troligtvis är den ursprungliga (nr. 017). Den innehar en mer uttömmande text än de andra från samma tidsperiod. Efter IHS lyder texten: HÄR LIGGER BEGRAVEN CORNELIUS ISAACSON SOM VAR STADSENS TIMBERMAN 1668.

De gravanordningar som är bevarade från tidigt 1800-tal och fram till dess mitt utgörs av tunna vårdar som har välvd eller sadeltaksformad överkant. Vårdarna är tillverkade i röd eller grå kalksten och saknar omgärdning. Inskriptionen är enkel och nersänkt. På kyrkogården representeras 1850-talet fram till 1890-talet främst av gjutjärnsstaket och blanka obeliskformade stenar som ibland tillsammans utgör en gravanordning. I de flesta fall där staketet inte har kompletterats med en gravsten finns texten på en järnplatta som ofta är formad som en pergamentsrulle. Alla staket är svartmålade och har i vissa fall förgyllt eller försilvrade inskription. De höga obeliskformade gravvårdarna är antingen blankpolerade runt om eller endast på framsidan. Ett antal gravanordningar från denna period har grovt huggna sidor och släthuggna

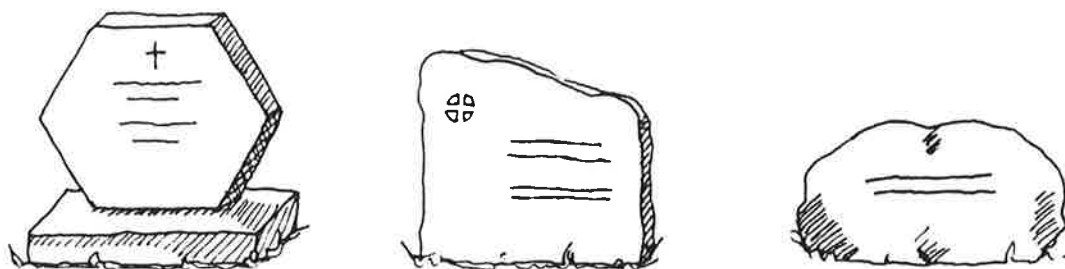
¹⁴⁵ Lundby Hembygdsförenings skriftserie - Nr 1, samt Inskrifter och symboler



Höga obeliskformade gravvårdar som är helt eller delvis blankpolerade, samt gravvårdar med grovhuggna sidor och slät inskriptionsyta representerar det sena 1800-talet. Från vänster gravvård med nyckelnummer 49, 70, 118 och 156.



Efterkrigstidens gravvårdar har en enkel utformning och är ofta kompletterade med stenram. Från vänster gravvård med nyckelnummer 30, 291, och 22.



Inom den yngre delen av kyrkogården finns endast gravvårdar från 1970- till 1990-talen. Gravvårdarna från denna period uppvisar en fri och personlig utformning. Från vänster gravvård med nyckelnummer 47, 214 och 380.

inskriftionsytor. Några andra varianter av det sena 1800-talets vårdar finns också, t ex järnkors, häll och tumba.

Från tidsperioden mellan 1800-talets slut och 1960-talet finns nästan inga gravvårdar bevarade på Lundby gamla kyrkogård, eftersom kyrkogården användes mycket sporadiskt under den tiden. 1960- till 1980-talets gravanordningar inom den äldre delen har en mycket likriktad och enkel utformning. Flertalet gravstenar från denna period är liggande och mestadels tillverkade i släthuggen granit som helt eller delvis är blankpolerad. De stående vårdarna är låga och har enkla stenramar i samma material som vårderna. Stenarna är huggna så att inskriptionen är förhöjd och polerad. Utsmäckningen består av facklor, oljelampor, pelare, kors, blomrankor, m m.

Gravvårdarna från perioden 1970- till 1990-tal på kyrkogårdens yngre del uppvisar en tendens till friare och personligare utformning av stenarna, både vad gäller material och form. Som exempel kan nämnas vanliga naturstenar med inskription, liggande vårdar formade som en bok och hjärtformade vårdar. Vanliga utsmyckningar är bl a duvor, sol i moln, tallar, blommor. Ingen gravvård på kyrkogården från denna tidsperiod har stenram eller annan omgärdning.

Sammanfattande karakteristik

Kyrkogården består av en äldre del i vilken kyrka och klockstapel är placerade, samt en yngre och större del som tar vid i norr. Den äldre delens omgärdningsmur utmed vilken träd i rad växer ger tillsammans med den vitkalkade lilla kyrkan och det rödfärgade klocktornet prägeln av en gammal lantkyrkogård. Den yngre delen är anlagd på 1970-talet och har karaktären av en modern kyrkogård med oregelbunden och organisk planform.

De äldre gravanordningarna finns uteslutande i området kring kyrkan och är främst koncentrerade till den sydöstra delen. De äldsta gravstenarna, sent 1600-tal, har flyttats från sina ursprungliga platser och står uppställda mot södra muren. 1800-talets gravanordningar består till största delen av tunna kalkstensvårdar, gjutjärnsstaket eller obeliskformade stenar. Några andra varianter av 1800-talsvårdar finns också, t ex ett järnkors, en häll och en tumba. Norr, öster och väster om kyrkan finns täta rader med urngravar som markerats med företrädesvis liggande vårdar från 1960-80-talen. I sydvästra delen finns större gravanordningar med stenram som främst är från 1960-talet.

Den yngre delen är kuperad och har rikligt med vegetation. Gravvårdarna är placerade i mindre grupper inom de olika kvarteren och man har undvikit långa raka rader med gravvårdar. Gravanordningarna utgörs uteslutande av urngravar med både liggande och stående stenar. I mitten av den nya delen finns även en minneslund som omges av en kallmurad stenmur.



Lundby nya kyrka fotograferad från kyrkogårdens nordöstra hörn. (GSM 6-97, 7)



Den yngre delens nordsydliga mittaxel fotograferad från den södra entrén. (GSM 17-97, 7)

Lundby nya kyrkogård

Lundby nya kyrkogård med sin nybyggda kyrka ligger i Sannegården på Hisingen. Inte långt från vare sig Kyrkbyn eller Eriksberg. Kyrkan är placerad på kyrkogårdens högsta punkt och dess klocktorn är väl synligt från många håll utmed norra Älvstranden. Kyrkogården omges i öster och söder av flerfamiljshus utmed Lundbygatan och Bautastensgatan samt i norr och väst av villabebyggelse placerad utmed Douglasgatan och Pilegårdsgatan. Ett kvarter norr om kyrkogården passerar den hårt trafikerade Östra Bräckevägen (Lundbyleden), utan att det påtagligt inverkar på kyrkogårdens lugna atmosfär.

Kyrkogården tillhör Hisingens distrikt inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och är distriktets andra största kyrkogård efter Fridhem. Lundby nya kyrkogård omfattar ca 6,5 ha och hade 5764 gravar vid årsskiftet 1996/97.

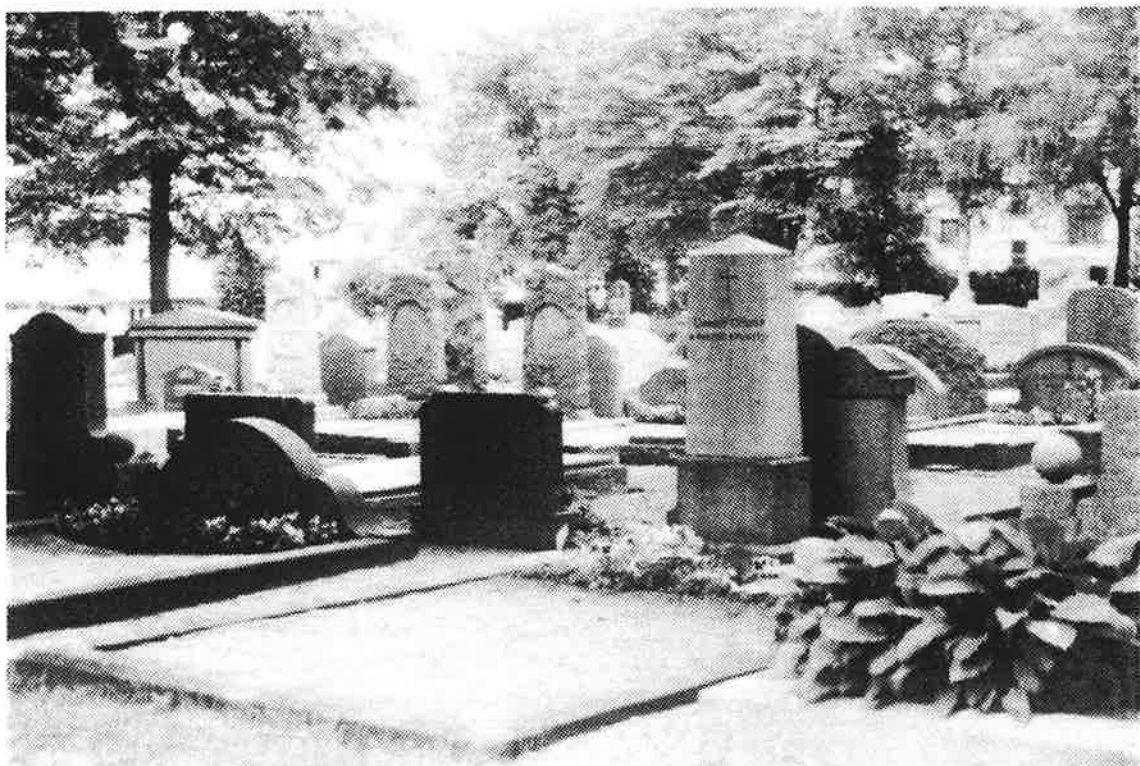
Omgärdning och entréer

Runt hela kyrkogården löper en kraftig mur bestående av stora oregelbundet huggna stenblock. Blocken är utförda av svart, grovkornigt granitliknande stenmaterial. Som avtäckning har lagts ett lager cement över den svagt rundade ytan. Murens höjd är en dryg meter.

Mot Lundbygatan i öster ligger kyrkogårdens huvudentré. Muren är där indragen i en halvcirkel med öppningarna i mitten. De fyrkantiga grindstolparna är putsade med grå cementputs och vilar på socklar av, samt är avtäckta med samma stenart som muren. Grindstolparna är asymmetriskt placerade vilket ger två öppningar, en mindre och en större för fordon. Den större entrén stängs av en dubbelgrind, den mindre en enkel grind. Grindarna är utförda av svartmålat gjutjärn och bildar ett rutmönster av runda järnstänger.

Vid personalbyggnaden i nordost viker muren av åt väster i ca 20 meter. Där muren slutar framför personalbyggnaden leder en trappa upp från trottoaren på Lundbygatan till kyrkogården. Stegen är utförda av granit och har med största sannolikhet tillkommit i samband med anläggandet av personalbyggnaden på 1990-talet. Ett trappräcke av galvaniserat stål flankerar trappan. Intressant att lägga märke till här är de fyra järnringar som sitter i murens norra sträckning vid trappan. Dessa har troligen varit till för att binda hästar i. En kort sträcka bakom personalbyggnaden finns endast ett staket, men muren tar vid igen bakom förrådsbyggnaden. Utmed byggnaden och materialgården har muren höjts genom ett trästaket. På den gamla delens södra sida, mitt för kyrkan, sitter en liten grind utformad efter samma mönster som huvudingången på den östra sidan med den skillnaden att den bärs upp av två gjutjärnsstolpar som i sin tur är förankrade i muren.

I söder har muren inslag av gnejs. Mitt på den nya delens södra sida öppnar sig muren ca fem meter. Tidigare har en grind suttit i öppningen vilket järndetaljer i muren vittnar om. Nu står tre vida cementrör fyllda med jord på var sida i öppningen.



Ovan ses kyrkogårdens äldre del och nedan den yngre delen. Här syns tydligt de olika delarnas skillnader.
(GSM 17-97, 26 och 17-97, 9)



Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Lundby nya kyrkogård uppvisar två mycket olika huvuddelar, vilket är en konsekvens av de successiva utvidgningar som kyrkogården genomgått. Båda delarna är goda exempel på sin tids stilideal. Gemensamt för de båda delarna är den axialitet som förekommer i planerna. Axlar löper i både östvästlig och nordsydlig riktning. Hela gångsystemet är idag asfalterat.

Den ursprungliga delen närmast kyrkan som innefattar fält 1 till 6 samt delar av 7-8, 10 och 12-14 har en organisk form med oregelbundna fält som omges av slingrande gångar. En huvudgång löper i nordsydlig riktning där kyrkan bildar fond. En annan gång korsar denna och sträcker sig i östvästlig riktning från den östra huvudingången. Dessa två gångar bildar kyrkogårdens centrum. De slingrande gångarna ramar in fälten. De mindre gångarna inom fältet har dock en stramare utformning. Det är i dessa fält som de äldsta gravanordningarna återfinns. Gravanordningarna består av ett fåtal höga, blanka obeliskstenar från sent 1800-tal, sekelskiftes grövre, kraftiga stenar samt i högre utsträckning det tidiga 1900-talets lägre, kraftiga anordningar där sten och ram utgör en enhet. Eftersom kyrkogården används kontinuerligt förekommer också yngre gravanordningar. I stort sett alla gravanordningar har stenram.

Redan vid den första utvidgningen på 1910-talet gavs planen ett stramare uttryck med rakare gångar. De fält som utgör de norra och västra utkanterna av kyrkogårdens äldre halva tillkom då. Gravanordningarna i dessa fält består företrädesvis av 1910-talets kraftiga, låga stenar i enhet med ramen, men även 1930-talets enklare, stramare gravstenar förekommer. Här finns också yngre inslag. Genomgående har de flesta gravanordningar stenram.

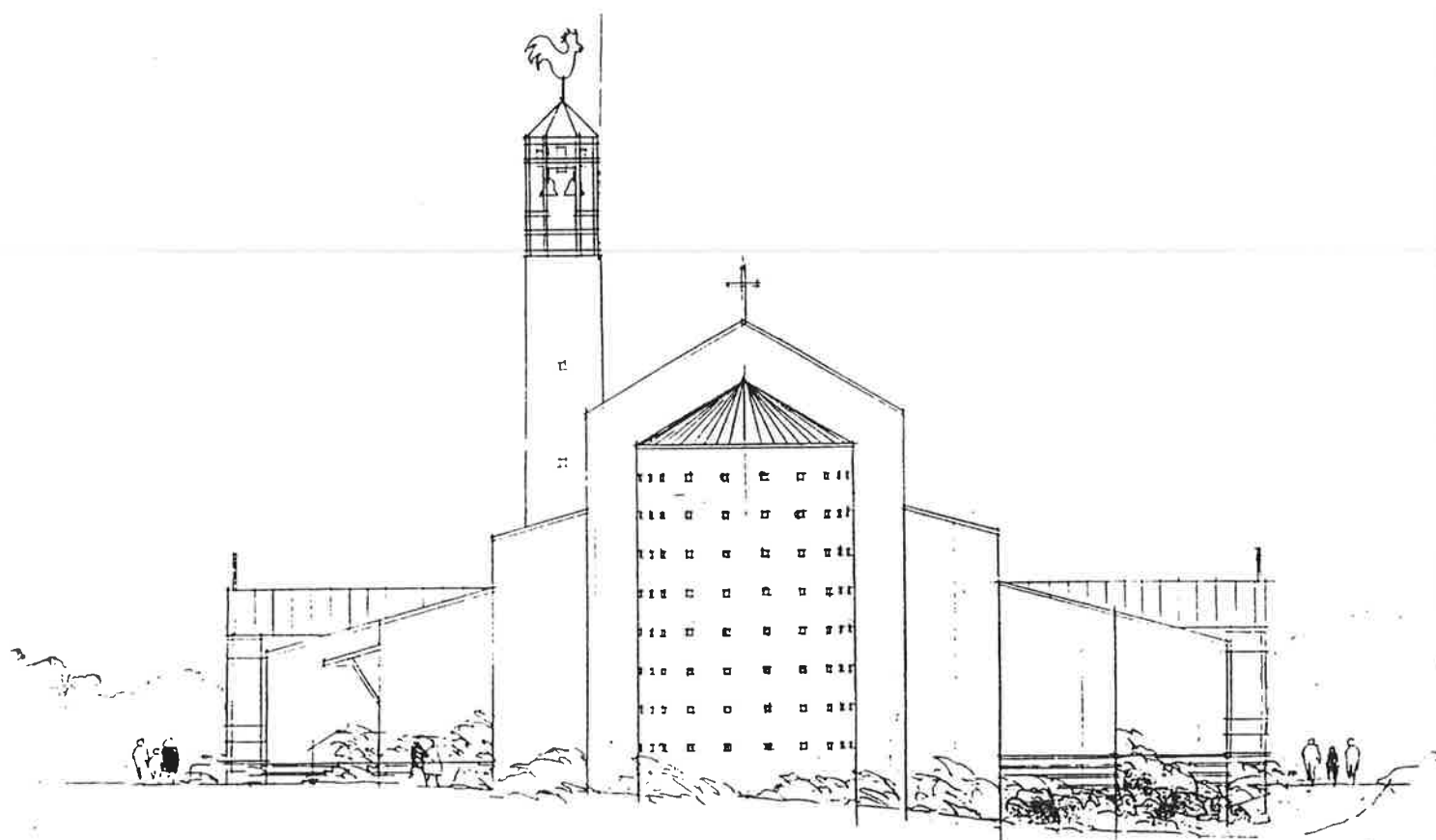
Den yngsta delen som upptar kyrkogårdens västra halva, fält 17 - 36 tillkom på 1930-talet. Den är tydligt planerad och utförd i ett sinnrikt geometriska mönster som bygger på kvadrater och rektanglar. Planen är uppbyggd kring fyra olika delar som i sin tur är indelade i olika fält av gångar. De fyra delarna har alla sin egen geometriska indelning. Kyrkogårdens östvästliga axel bryts av fyra små rektangulära fält. Den nordsydliga axeln är tydligt markerad och löper från den ingång som ligger mitt på kyrkogårdens södra sida. Gravanordningarna på denna del av kyrkogården spänner från 1930-talet fram till idag, men de flesta är från 1930-70. Påfallande är den likformighet som genomsyrar alla fält på denna del. Trots att gravanordningarna spänner över en längre tidsperiod är det små detaljer som dekorationer och inskriptioner som skiljer dem åt. Alla stenar är förhållandevis små, vanligen utförda av granit, med tillhörande stenram.

Lundby nya kyrka anno 1996 - Exteriör

I kyrkogårdens sydöstra hörn ligger Lundby nya kyrka på samma plats som den ursprungliga kyrkan. Lundby nya kyrkas form är inspirerad av den klassiska, romerska basilikan. Arkitekt Akke Zimdal har strävat efter att återknyta till den förra kyrkan genom att ge den nya kyrkan en reslig höjd och korsformsplan. Kyrkans höjd och det fristående klocktornet gör också kyrkan väl synlig och upprätthåller på så sätt den traditionella siluett som den förra kyrkan utgjorde.



Lundby nya kyrka fotograferad från nordväst. (GSM 6-97, 18)



Lundby nya kyrkas östfasad ritad av FFNS Arkitekter. (Kyrkoförvaltningens arkiv)

Kyrkans östra gavel domineras av den höga, rundade absiden med sina små fönstergluggar. På var sida om själva basilikan, som innehåller kyrkorummet, återfinns en lägre byggnadskropp som sträcker sig längre än själva kyrkan åt väster och bildar på så sätt en förgård, ett atrium. Byggnaden öppnar sig i väster med en generös trappa upp till förgården med flyglarnas stora glasade väggar på sidorna och med kyrkporten i fonden. På entréfasaden ovanför porten som leder in i kyrkan sitter en keramikmosaik utförd av Herman Fogelin samt ett rosettfönster av Arne Charlez.

Byggnaden och klocktornet står på grovhuggna granitgrunder och är mönstermurade av tegel i olika röda färgnyanser. På klocktornet och entréfasaden löper horisontella band av röd puts, som återknyter till medeltidens blinderingar. Taket är belagt med koppar och den väl tilltagna kyrktuppen på klocktornet är förgylld.

Interiör

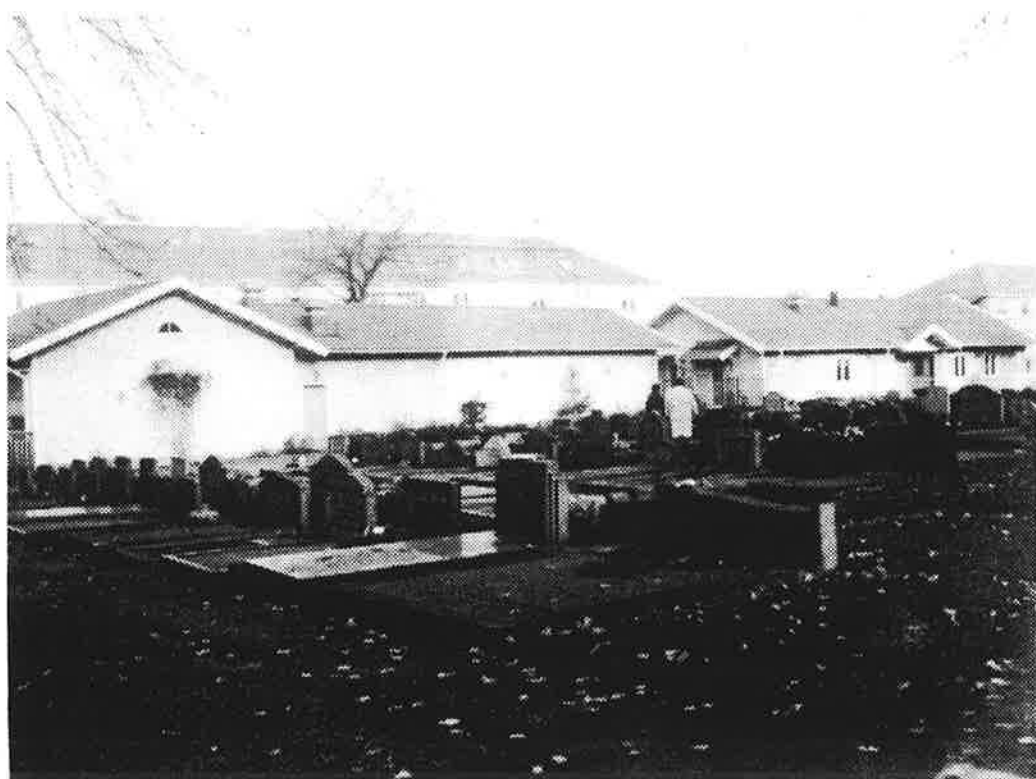
Innanför den västra porten ligger en central hall varifrån man når alla kyrkans funktioner. Rakt fram mot kyrkorummet finns tre stora dubbeldörrar som är delvis glasade. Från hallen leder en trappa upp till läktaren och ner till undervåningen med förrådsutrymmen och krypta.

Det höga kyrkorummet är ljust och luftigt med ett väl upplyst kor. Kyrksalen har liksom koret indirekt dagsljus. De tjugofyra färgade fönstren på mittskeppets långsidor, uppe vid taket är blå längst bak vid läktaren och övergår sedan gradvis i gult och orange ju närmare koret man kommer. Vid koret skapas det indirekta dagsljuset genom två höga fönster på vardera sida om koret. Taket över koret är målat i guldockra och belyses med starka lampor som ger den vita väggen ett gyllne ljus. Koret har 30 små fönster i olika blå nyanser och golvytan är upphöjd två steg. Altaret är upphöjt ytterligare två steg.

Under koret finns ett visningsrum, en krypta, som kan användas vid mindre begravningar. Kryptan nås genom trappan i hallen eller direkt genom en ingång från kyrkogården.

I de båda lägre byggnadsdelarna återfinns församlingslokaler, undervisningslokaler, kontorsrum och barnavdelning. Barnstugan, i flygelarmen, kontorsdel och sakristian återfinns i den södra byggnadsdelen. Sakristian med förhöjt tak och uppglasad fond är tänkt att användas till små bröllop, barnandakter m m. Samlingssalen ligger på norra sidan tillsammans med kök och små grupprum i flygelarmen. Väggen mellan samlings-sal och kyrkorummet är möjlig att skjuta undan vid tillfällen med många besökare i kyrkan.

Byggnadsmaterialen i kyrkan är traditionella medan detaljer, färgsättning, ljusförling, inredning och konstnärlig utsmyckning är produkter av vår egen tid. Golvytorna i hallen och kyrkorummet är belagda med kalksten och i de övriga lokalerna med ekparkett. Fönster, dörrar och snickerier är utförda av klarlackad ek. Alla väggar är slätputsade och målade i varma, naturfärger där varje rum har sin färg. Den yttre röda putsen på klocktornet och entréfasaden följer t ex med in i hallen. Kyrksalen och sakristian är vita. I övriga utrymmen förekommer guldockra, mörkblått och grönt.



Personalbyggnaden fotograferad från söder. (GSM 6-97, 19)



Kyrkogårdens östvästliga mittaxel fotograferad från den gamla delen mot den nya. Vegetationens rumsskapande effekt är här tydlig. (GSM 17-97, 28)

Personalbyggnaden

I kyrkogårdens nordöstra hörn och utmed den norra muren ligger Kyrkogårdsförvaltningens personalbyggnad, förråd och materialgård. De två byggnaderna ger ett lågmålt, men modernt uttryck. De flacka sadeltaken har rejäla utsprång och är klädda med tvåkupigt tegel. Locklistpanelen är ljus gråblå och snickerierna är vitmålade. Sockeln består av betong.

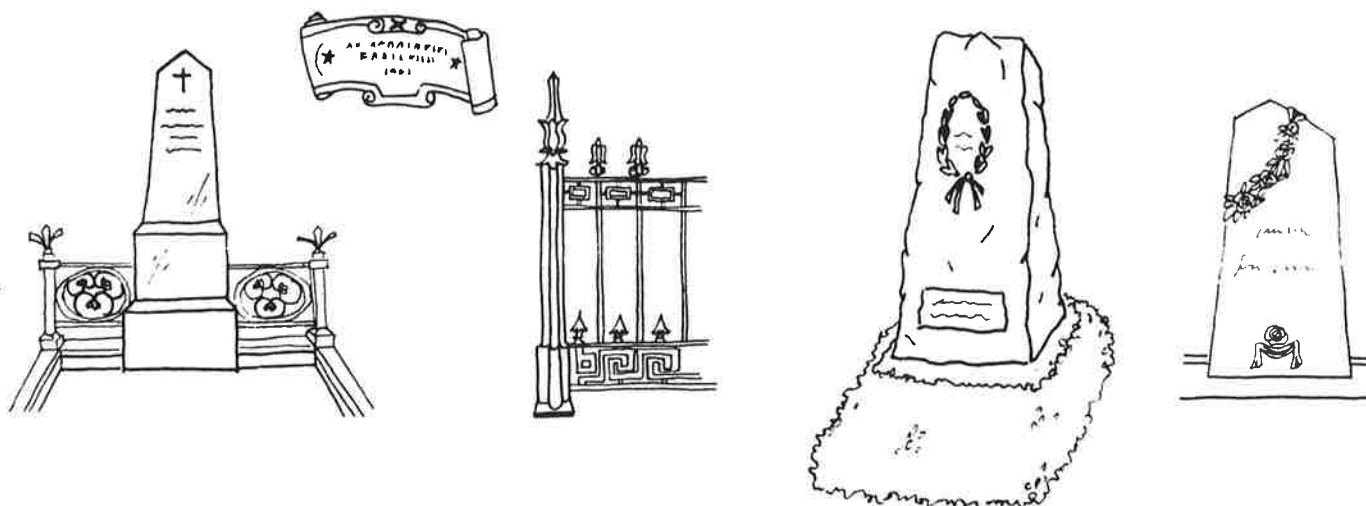
Själva personalbyggnaden ligger längst öster ut och inrymmer bl a kontor, matsal och omklädningsrum. Byggnadens tak är asymmetriskt i den bemärkelsen att det norra takfallet är neddraget lägre än det södra, p g a markens nivåskillnad. Entrén som är placerad på byggnadens södra sida är indragen och täcks av en mindre fronton. Tre tvåluftsfönster vänder sig mot kyrkogården och ytterligare fem återfinns på baksidan. Ett hörnfönster är placerat på byggnadens nordöstra hörn. På den västra gaveln finns en personalingång samt en veranda. På den norra sidan reser sig en större fronton centralt placerad. Garage och förrådsbyggnaden är t-formad och något lägre än personalbyggnaden. På den södra långsidan finns endast en dörr och fönster saknas. Garageportar sitter placerade dels på den västra längan som sträcker sig i nordsydlig riktning samt på den östra längans norra sida.

Vegetation

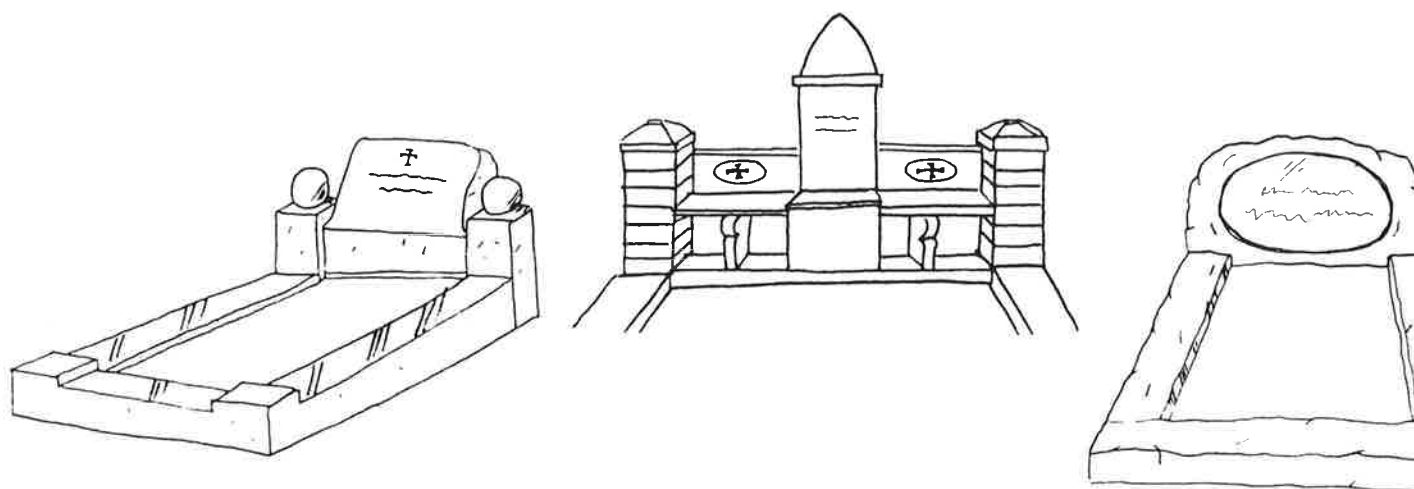
Hela kyrkogården har en rik vegetation i form av både träd och buskar. De flesta ytorna är gräsplanterade, men bitvis mellan gravanordningarna är ytan täckt av sand.

På den äldre delen är vegetationen koncentrerad till omgärdning och gångar. Plantering inom fältet förekommer knappast. De flesta träden är lövträd. Utmed den östra muren växer alm, robinia och lind tillsammans med en idegranhäck. Den östra gången kantas av små körsbärsträd, en gran, taxus, björk och alm. Gången rundar fält 5 och utmed dess västliga sträckning växer en rad almar. Inom fält 12 och 13 står var sin tujahäck. Fält 16 har en modernare struktur än den gamla delen i övrigt med en lärkhäck i söder och ribeshäckar som delar in fältet. Fältet avslutas i väst av en tujahäck. Den södra muren kantas av alm med inslag av mindre prydnadsträd. I höjd med kyrkan byts dessa ut av en idegranhäck som växer fram till första terrassens slut. Den äldre delen avgränsas i väst av en tujahäck som avslutas vid mittgången samt almar som sträcker sig från norr till söder. På den översta terrassen växer små körsbärsträd. Närmast kyrkans huvudingång står två skogslönnar och en rödlönn. Utmed den äldre delens båda mittaxlar växer ståtliga almaller. Utmed den äldre delens norra mur växer en rad med almar. Runt kransgården där bårhuset tidigare var placerat växer gran och tuja. Fält 10 avslutas i väst av en tujahäck.

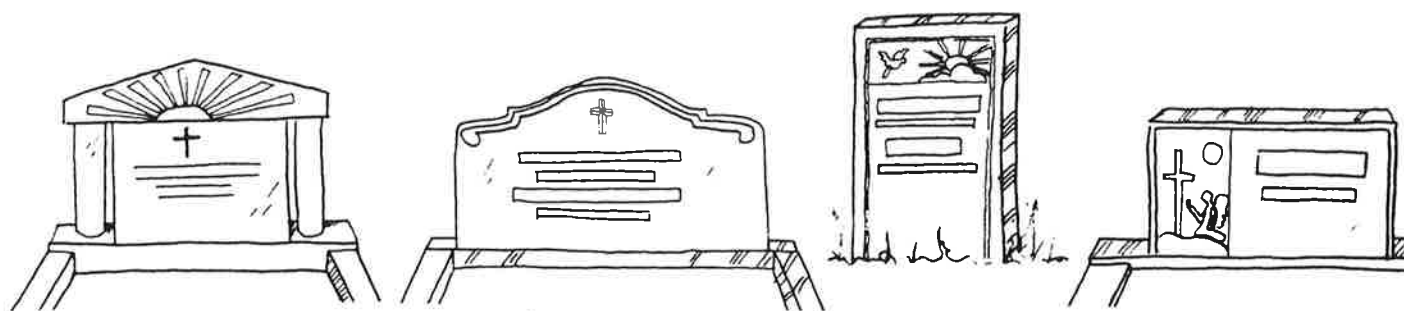
Vegetationen på den yngre delen har en mycket stramare karaktär. Runt hela den nya delen löper en tät rad av oxel. Utmed den östvästliga axeln är lindar planterade och oxlar utmed den nordsydliga. Den yngre delen är uppdelad i fyra mindre delar. Centralt i varje fjärdedel har planterats en grupp om flera träd. I den sydöstra delen består gruppen av granar, i den nordöstra av lönn, i den sydvästra av pyramidalm och i den nordvästra av tujor. Inom alla fält växer ett stort antal häckar för att dela av fältet eller avskärma det från andra. Häckarna består av lärk, ribes, lind, tuja, cortenaster och snöbär.



På kyrkogårdens äldsta del återfinns det sena 1800-talets stiltypiska gravvårdar. Gravarna är från vänster fält 1 nyckelnummer 20, 1:19, 4:2, 6:3.



De jugentinspirerade gravvårdarna från 1900-talets första decennier är den typ som helt dominerar de äldsta delarna på kyrkogården. Gravarna är från vänster fält 5 nyckelnummer 189, 1:104, 11:5.



Kyrkogårdens nya del har en helt annan karaktär än övriga fält. Anordningarna som ses ovan representerar 1930-tal, -50-tal och 60-tal. Deras fält och nyckelnummer är 19:77, 19:1, 22:224 och 38:66.

Gravvårdstyper

Det som gör Lundby nya kyrkogård så intressant ur kulturhistorisk synvinkel är den kontinuitet som finns bland gravanordningarna. Från kyrkogårdens anläggning på 1880-talet fram till idag har den nyttjats och alla tidsperioders stilideal har lämnat sina spår. Tydliga årsringar kan därför urskiljas på fälten i takt med att kyrkogården växte fram.

De äldsta gravvårdar som finns bevarade på kyrkogården står i fält 1 och 3-7 utkanter. De kan dateras till 1800-talets slut och uppvisar typiska utseenden för perioden. En vanlig gravvårdstyp från denna tid är de låga eller höga stående vårdarna i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida eller endast ett blankpolerat inskriptionsfält. Obeliskformade gravvårdar på massiva socklar förekommer också. De är höga, svarta och polerade med avfasad avslutning och förgylld inskription. Även i början av det 1900-talet kunde sådana sättas upp. Stenarna omgärdas av en stenram, såväl med som utan järnstaket.

Järnstaket med inskriptionsplatta på kortsidan förekommer sparsamt. Staketen varierar i höjd och utformning och inskriptionsplattorna föreställer en pergamentsrulle eller har en enklare rektangulär form. Gjutjärnsvårdarna på Lundby kyrkogård är målade svarta.

Buxbomshäckar runt gravplatserna är idag mycket få, vilket även gäller för sedumbevuxna gravkullar.

Jugendstilen påträffas i kraftfulla gravvårdar på fält 1-8. De är höga med överstycken och höga, bearbetade ramar i anslutning till fondstenen. Inskriptionerna är nedsänkta och förekommer även förgyllda. Ljus röd eller grå granit är det dominerande materialet. Vissa av vårdarna har även lock, oftast bearbetade i en formmässig anslutning till vårdens och ramen. Den vanligaste typen från 1900-1920 är dock utan tvekan de lägre, breda anordningarna med slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade eller rundade stenramar m m. Stenramarnas hörn markeras genom att de sticker upp över ramen. Dessa finns på hela den äldre halvan av kyrkogården.

En stor mängd gravanordningar på kyrkogårdens äldsta delar och den östra kanten av den nya delen härstammar från perioden 1920-1930. De har rena former, enkla typsnitt och låga höjdmått. Det striktare formspråket har en starkt klassicerande prägel. Formen är enkelt och ytorna släta och/eller blanka. Det är inte ovanligt att gravvårdarna har formen av en grekisk tempelgavel. De stående gravvårdarna är ofta rektangulära. Viss dekor förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler. Inskriptionerna är nedsänkta och ibland förgyllda. Stenramarna är enkla, ibland polerade och betydligt tunnare än de äldre.

Även gravvårdarna efter andra världskriget karakteriseras av låga breda gravstenar, i blankpolerad granit med enkla smäckra stenramar av samma material. Gravstenarna är mindre i storlek än tidigare period och saknar de klassiska anspelningarna. På Lundby nya kyrkogård är det påtagligt att den typen som utvecklas på 1940-talet fick stor genomslagskraft på den nya delen och efter den perioden kan man skönja en likriktad utformning av gravvårdarna.

Gravvårdar från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960/70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Formspråket är stelare, formerna rakare och ytorna slätare. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med något mindre mönster som utsmyckning.

De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal är påtagligt anpassade efter efterkrigsanordningarna. Uppmjukningen av de tidigare så strikta reglementen under 1950- till 70-talet har inte lämnat några påtagliga spår på Lundby nya kyrkogård. Det modernaste fenomenet på kyrkogården är återanvändningen av gamla gravanordningar.

Sammanfattande karakteristik

Lundby nya kyrkogård, som anlades i samband med kyrkan på 1880-talet, är ett gott exempel på 1800-talets sena kyrkogårdar. Den första kyrkan som ritades av arkitekt Adrian Chrispin Pettersson var för sin tid en typisk nygotisk tegelkyrka byggd med industrialismens nya tekniker. Runt kyrkan grupperar sig de äldsta kvarteren med två mittaxlar, en i nordsydlig riktning och en i östvästlig. De almalléer som flankerar mittgångarna är planterade vid anläggningstiden och en kvarleva från de symmetriska ideal som förhärskande kyrkogårdsplanerna i början av 1800-talet. Övriga gångar slingrar sig runt kvarteren i ett anslag av de nya parkidealerna som kom att gälla under 1800-talets senare del. Samtliga gångar är asfalterade. De äldsta fältens gravanordningar är av det större slaget och uteslutande kistgravar med stenram. De spänner över en tidsperiod från 1880-tal till 1920-tal. Även dessa är goda exempel på rådande stilideal.

Redan på 1910-talet utvidgades kyrkogården första gången i norr och väster. Utformningen på dessa fält är stramare och gravanordningarna har ett något mindre och stramare formspråk.

På 1930-talet utvidgades kyrkogården åt väster med det dubbla. Den nya delen har en helt annan karaktär än den äldre delen. Planen är i det närmaste geometrisk i sin form. Med hjälp av häckar utmed och även inom fälten skapas olika rumsbildningar. Kransen av oxelträd som sträcker sig utmed omgärningsmuren ger ett stramare och mer enhetligt intryck än den gamla delens almar. Gravordningarna på den nya delen är mycket heterogena trots tidsspännet från 1930-tal till 1970-tal. De är alla förhållandevis låga med enkla stenramar. De inslag av nya gravanordningar som förekommer är alla anpassade till de omkringliggande.

På kyrkogården finns idag även ett fåtal urnfält. Dessa är dock placerade på gamla fält. Successivt återanvänds också gravanordningar vilket kommer att förändra kyrkogårdens utseende något i framtiden.

Karaktäristiskt för Lundby nya kyrkogård är de tydliga årsringar som kan avläsas samt den kontinuitet av gravanordningar som finns bevarade från anläggningstiden till idag. Dessa skapar tillsammans med 1990-tals kyrkan, som ersatt den gamla efter branden 1993, en intressant miljö ur många aspekter. Inte minst är Lundby nya kyrkogård en produkt av den expansiva period som startade i Lundby i samband med industrialiseringen under 1800-talet senare hälft.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Lundby kyrkogårdar är historiska miljöer som kan berätta om begravningskulturens historia från slutet av 1800-talet fram till idag. Dessutom finns ett antal gravstenar från 1600-1700-talet, vilket är förhållandevis ovanligt. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Lundby kyrkogårdar rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen¹⁴⁶. Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan kommer delar av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid vården av kyrkogårdar att presenteras.

Kulturminneslagen¹⁴⁷

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för vården av kulturmiljön, vad den än består av: *“Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.”*¹⁴⁸ Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för vården av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser. Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Även om ett stort ansvar vilar på pastoraten idag så

¹⁴⁶ SFS 1987:246

¹⁴⁷ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990.

¹⁴⁸ SFS 1988:950

när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

I 4 kap 11 § uttrycks: *”I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.”*¹⁴⁹ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *”I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

1. *för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
2. *för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.”*¹⁵⁰

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.¹⁵¹

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *”Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.”*¹⁵² Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

¹⁴⁹ SFS 1988:950

¹⁵⁰ Ibid

¹⁵¹ Hoberg s. 5 f

¹⁵² SFS 1988:950

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: "...samt vissa äldre gravvårdar."¹⁵³ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hällar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs:

*"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Det samma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁵⁴

I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. *"Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁵⁵ I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

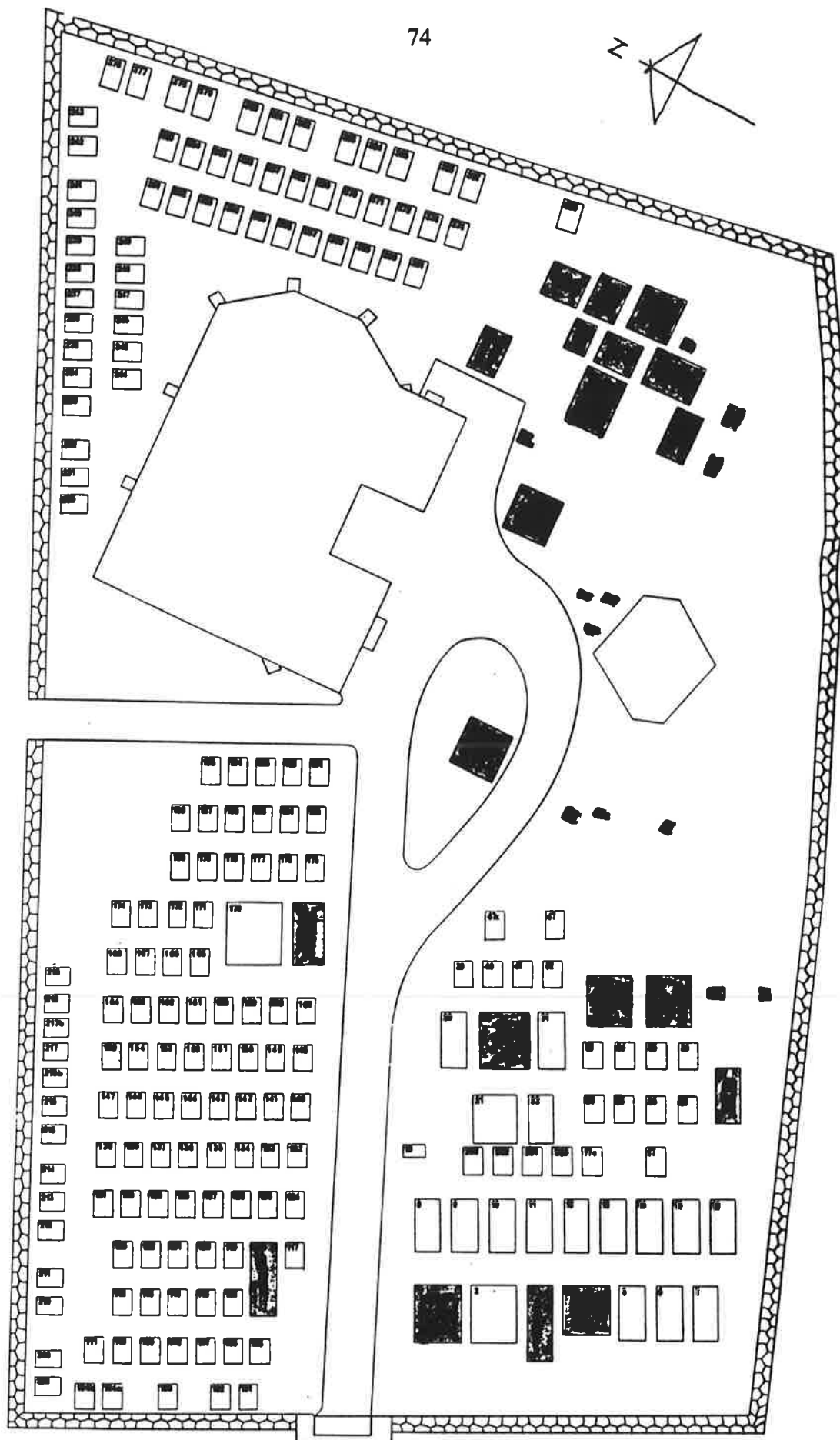
I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

Vidare gäller i 7 kap 37 §: *"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från*

¹⁵³ SFS 1988:1188

¹⁵⁴ SFS 1990:1144

¹⁵⁵ Prop. 1990/91:10 s. 62



Situationsplan över Lundby gamla kyrkogårds äldre del med gravvårdar som har stort kulturhistoriskt värde markerade. (Hisingens distrikts arkiv)

gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats."¹⁵⁶ Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att

bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastoraten även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen¹⁵⁷. Det nyinstiftade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *"Lövtrod planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd."* Då vi ofta finner trädader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera:

"Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enstaka träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén."

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *"De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplats för hålbyggnade fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom."*

Bevarandeförslag - Lundby gamla kyrkogård

Ur historisk synpunkt kan en kyrkogård vara av betydelse för förståelsen av socknen i vilken kyrkogården ligger. Detta gäller naturligtvis även för Lundby gamla kyrkogård. Genom att studera gravanordningar från olika tidsperioder kan man på ett relativt bra sätt bilda sig en uppfattning om skiftningar i stilideal, olika typer av tillverkningsmetoder, samt vad det är för personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen under de perioder som kyrkogården har använts. Det är därför av största vikt att de få äldre gravvårdar som finns bevarade också fortsättningsvis omhändertas, för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och socknen.

¹⁵⁶ SFS 1990:1144

¹⁵⁷ SFS 1993:1086

Bevarandeprogrammet för Lundby gamla kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation, samt den äldre delens gravanordningar. Den äldre delen av kyrkogården består endast av ett gravfält, varför riktlinjer för gravanordningar inom detta fält behandlas i samband med riktlinjer för den äldre delen som helhet. Specifika riktlinjer för de enskilda kvarteren och gravanordningarna inom den yngre delen av kyrkogården har inte bedömts som nödvändiga, varför endast generella riktlinjer ställts upp för denna del.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Planformen skall bevaras. Eventuell utvidgning bör ske i anslutning till den yngre delen.
- Kyrkogårdens omgärdning i form av fogad stenmur skall bevaras, liksom muren mellan den äldre och yngre delen. Muren visar kyrkogårdens äldre planform.
- Kyrkogårdens huvudentré med stigport skall bevaras och bör ej genomgå väsentliga förändringar, samt underhållas med traditionella metoder och material.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterial skall ersättas med samma typ av växter.
- Kyrkobyggnaden och klockstapeln bör ej genomgå några väsentliga förändringar, samt underhållas med traditionella metoder och material.

Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården

Följande riktlinjer gäller för den äldre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Sparsam plantering inom den äldre delen rekommenderas för att bibehålla dess karakteristiska öppenhet.
- Där sandade gångar finns skall dessa bevaras.
- Alla gravanordningar äldre än 1960 har stort kulturhistoriskt värde, då dessa är förhållandevis få i relation till övriga gravanordningar.
- Återlämnade gravanordningar med stort kulturhistoriskt värde skall ej återanvändas.
- Utefter den södra muren finns kyrkogårdens äldsta bevarade gravstenar uppställda. Samtliga av dessa gravstenar har stort kulturhistoriskt värde.
- Återlämnade gravramar utan vård skall bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser och med hänsyn till de äldre omkringliggande gravanordningarnas placering och utformning.

Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården

Följande riktlinjer gäller för den yngre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Den kuperade terrängen samt den skogsliknande prägeln bör bevaras, såväl inom som runt om de enskilda kvarteren.
- Kvarterens organiska och oregelbundna utformning bör bevaras, liksom det gångsystem som ramar in kvarteren.
- Ett representativt urval av gravanordningar från de tidsperioder som finns representerade inom varje gravfält i den yngre delen av kyrkogården bör bevaras i framtiden.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas eller flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering, samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Bevarandeförslag - Lundby nya kyrkogård

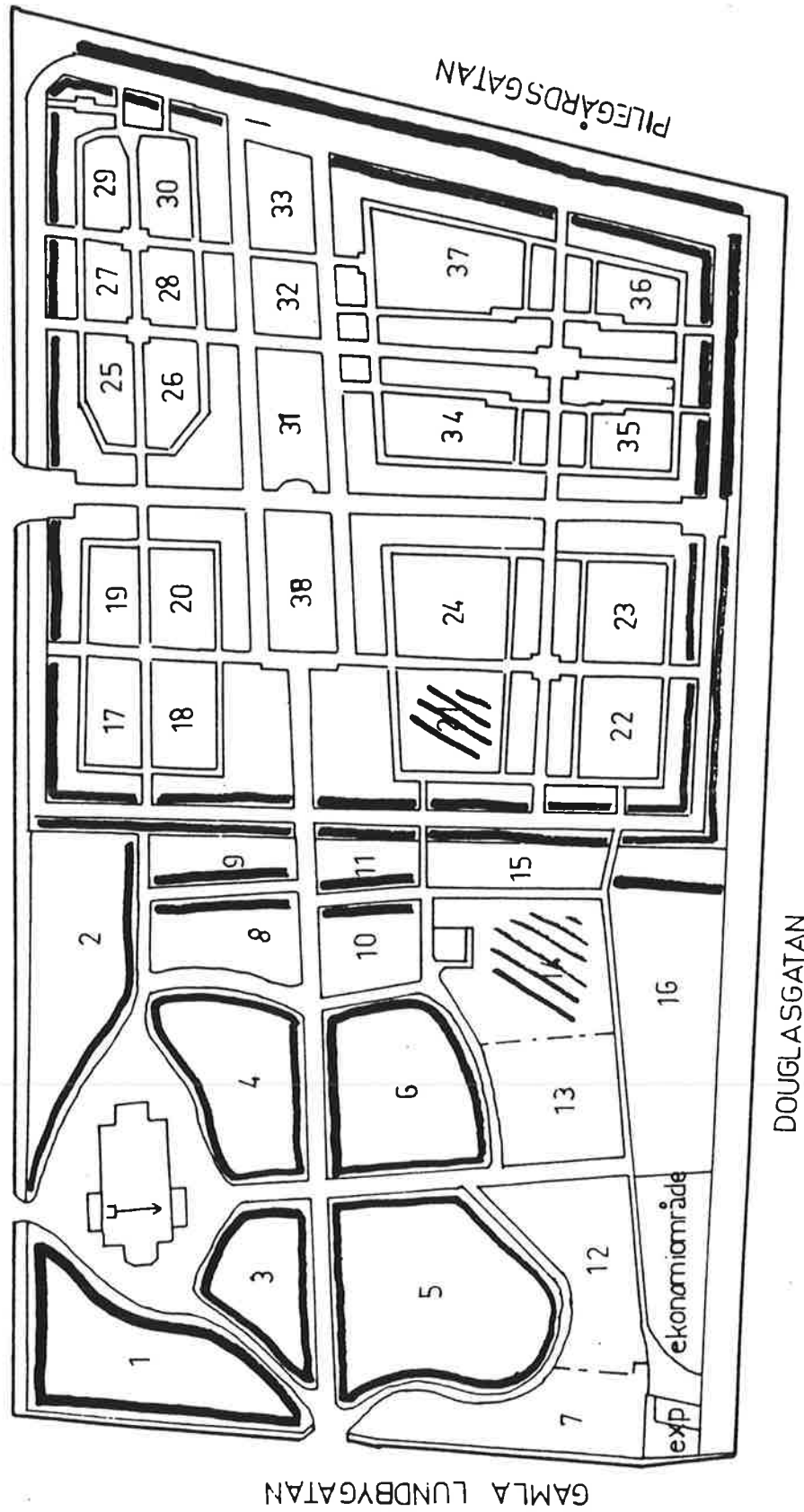
Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Lundby nya kyrkogård är det betydelsefullt att ta med den miljö som skapas av fältens form, gångsystem, vegetation samt gravvårdar och som ger kyrkogården dess karaktär.

Genom de successiva utvidgningarna har inte förändringstrycket varit så stort utan alla tidsperioder som har satt sina spår på kyrkogården finns fortfarande representerade. På 1970-talet utvidgades Lundby gamla kyrkogård och de flesta nya gravsättningarna gjordes där. Därför är perioden 1980-90 dåligt representerad på Lundby nya.

Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar. Många gånger är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en hel miljö. Stor vikt har därför lagts på fälten som helhet och inte i första hand på enskilda gravanordningar.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har dock ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt snitt från varje tidsperiod. Samtliga gravvårdar uppsatta före 1900 har också bedömts som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få på kyrkogården i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har också fått ett starkt skydd.

LUNDBY KYRKOÅRD



GAMLA LUNDBYGATAN

DOUGLASSGATAN

Plan över Lundby nya kyrkogård med de gravvårdar som är kulturhistoriskt värdefulla ur miljöhänseende markerade. (Hisingens distrikts arkiv)

Riktlinjer för Lundby nya kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den visar kyrkogårdens utvidgningsfaser.
- Vissa av kyrkogårdens gräsytor är ursprungliga och skall bevaras
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från 1880-talet
- Muren samt äldre entréer skall bevaras.
- Vegetationen är en mycket viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd och häckar skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.
- Äldre bänkar och vattenposter skall bevaras.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Det är av största vikt att behålla kyrkogårdens karaktär som helhet med de variationer som det innebär. Enskilda gravvårdar är inte det primära att skydda utan en urskiljning inom varje fält bör göras. Ett visst antal gravvårdar skall bevaras som dom är, men de flesta kan och bör återanvändas på plats. Riktlinjerna skiljer sig dock mellan den äldre och den yngre delen.

På den äldre delen är det mindre sannolikt att nya gravvårdar kan anpassas efter de äldre varför förvaltningen bör arbeta aktivt för att återanvända så många gravvårdar som möjligt på plats. En diskussion över hur återanvändningen ska gå till bör också hållas.

På den yngre delen är det enklare att även med nya gravvårdar behålla fältens karaktär och ett större antal nya gravvårdar kan därför accepteras där. Återanvändning är dock alltid att eftersträva på grund av resursmässiga skäl.

Specifika regler har utformats för vissa enskilda fält, men generella regler gäller där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras och vårdas på plats.
- Alla gravanordningar med gjutjärnsdetaljer skall bevaras och vårdas på plats.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade gravvårdar bör bevaras och kan återupplåtas.

Fält 1-6

Fälten är tillsammans representanter för kyrkogårdens äldsta del. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna som markerats på bilagd gravkarta har stort kulturhistoriskt intresse ur miljöhänsen och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Fält 7-13

Fälten är tillsammans representanter för den första utvidgningen. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna som markerats på bilagd gravkarta har stort kulturhistoriskt intresse ur miljöhanseende och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Fält 14

På fältet finns ett antal gamla barngravar bevarade främst från 1960-talet. Dessa har stort kulturhistoriskt intresse och skall bevaras på plats.

Fält 16-36

Dessa fält har med få undantag en mycket enhetlig utformning och behandlas därför som hela miljöer. Det är av stor vikt att bibehålla karaktären på fälten genom att återanvända gravvårdarna samt anpassa nya gravanordningar till de övriga. I de fält där stenram är regel skall dessa ej plockas bort utan återanvändas och nya gravanordningar skall utformas med stenram. Gravanordningarna som markerats på bilagd gravkarta har stort kulturhistoriskt intresse ur miljöhanseende och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid. De ska heller ej återupplåtas.

Fält 21

I fältets mitt finns ett antal gamla allmängravar utplacerade, utan stenramar. Dessa bör bevaras eftersom de är de enda i sitt slag på kyrkogården. Om förtätning av området skall ske ska detta utföras med stor hänsyn till kvarvarande gravar d v s de nya gravvårdarna ska ej ha större format än de befintliga och placeras direkt i gräsmattan.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar skolor i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att väta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁵⁸ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

¹⁵⁸ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hällkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenytorna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generell lagningen några millimeter större än originalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall ej utföras av icke fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålamodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hällarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravvårdarna på Angered och Bergums kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av reovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljafärg.

Källor och litteratur

Informanter

- Informant 1 Birgitta Bengtsson. Ordförande i Lundby Hembygdsförening. Samtal vid Lundby gamla kyrkogård 12/12 1996.
- Informant 2 Stefan Andersson. Arbetsledare på Lundby gamla kyrkogård, Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning. Intervjuad per telefon 10/1 1997.
- Informant 3 Karl Erik Gustafsson. Ägare av äldre fotografi på södra ingången. Kontakt genom Lundby Hembygdsförening.
- Informant 4 Eskil Mare, bl a medlem i Lundby Hembygdsförening, Samtal vid Lundby nya kyrkogård 29/9 1997

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga byggnadsstyrelsens handlingar rörande Lundby gamla och nya kyrkor samt kyrkogårdar
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Lundby gamla och nya kyrkor samt kyrkogårdar
- Tidningsurklipp rörande Lundby gamla och nya kyrkor samt kyrkogårdar
- Ritningar föreställande Lundby gamla och nya kyrkor samt kyrkogårdar
- Fotografier av Lundby gamla och nya kyrkor

Lundby församlings arkiv:

- Kapsel: KII a:2, LI b:2, OI a, OI b, OI b:1, OIV aa-ac
- Handlingar angående 1934 års restaurering av kyrkan.

Göteborgs Stadsmuseums arkiv (GSM):

- Kapsel: 191, Lundby gamla kyrka
- Natur- och Kulturmiljöenhetens arkiv
- Fotografier på Lundby gamla kyrka och kyrkogård
- Tidningsartiklar rörande Lundby gamla kyrka och kyrkogård
- Ritningar föreställande Lundby gamla kyrka

Göteborgs stadsbyggnadskontors arkivdatabas

- Kyrkbyn: 732, 54

Kyrkoförvaltningens arkiv, Göteborg:

- Kyrkoförvaltningens diarie nr: 93/KN 35
- Pärm med div handlingar rörande Lundby gamla kyrka och kyrkogård.
- Pärm med div handlingar rörande Lundby nya kyrka och kyrkogård.
- Tävlingsbidrag till Lundby nya kyrka 1994
- Fyndrapporter 1977, Sannegården, Lundby 44

Hisingens kyrkogårdsdistrikts arkiv:

- Plankarta över Lundby nya kyrkogård upprättad 1919

Landsarkivet i Göteborg, Kyrkoarkiv, Lundby:

- Kapsel: C:6, KI:1-4, KII:2, LI:1-2,
- Sockenstämmoprotokoll
- Räkenskaper för kyrkan
- Kyrkostämmoprotokoll
- Övriga handlingar rörande kyrka och kyrkogård

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Lundby gamla och nya kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

Berg, K-O

Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989.

Berg, K-O

Pressmeddelande 1980-10-14

Hoberg, B

"En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdschefers årskongress, Växjö 3-5 september 1990.

Hoberg, B

"Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Tryckta källor och litteratur

- Andersson m fl** Lundby - från bondby till industristadsdel. Göteborg 1982.
- Baeckström, A** Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814.
Stockholm 1923
- Bodin, A** ”Apropå Lundby kyrka”. I: AT nr 7-8, 1993, s. 19
- Bucht m fl** Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
- Centrala gravvårds-
kommittén** Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik.
- Ekström, T** ”Lundby nya 100 år”. I: Göteborgs Posten 17/3, 1986.
- Eriksson, F** Lundby på Hisingen - från istid till nutid.
2:a upplagan Vänersborg 1995.
- Fajersson, M** Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid
Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet.
Göteborg 1993
- Fredberg, C R A** Det gamla Göteborg. Göteborg 1919
- Göteborgs morgontidning** 9/3, 1912
- Göteborgs Morgonpost** ”Lundby nya kyrka skall restaureras”. 16/5, 1945.
- Göteborgs Posten** 6/11, 1970.
- Göteborgs tidning** 22/3, 1952.
- Göteborgs Tidning** ”Omfattande restaurering av Lundby kyrka nu klar”. 5/10,
1952.
- Handels Tidningen** 16/10, 1886.
- Johansson, K L** Veteraner bland kyrkor i Göteborg och omnejd.
Göteborg 1908.
- K-Nytt** ”Från 6 församlingar i Göteborg 1883 till 37 församlingar
1995”. nr 4, 1995, s. 4.
- Kyrkogårdens form
och miljö** Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
- Lagerberg, Carl** Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902.
- Lindgren, A** Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande
församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869
- Lorentzson, M** ”Att dö på rätt sätt under medeltiden”. I: Dödens riter. Red.
Söderpalm, K. Borås 1994.
- Lundby Hembygds-
förening** Skriftserie - Nr. 1. Gravstensinventering Lundby gamla
kyrkogård. Göteborg 1989.

- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 24-29
- Niklasson, N** "Sannegårdsmonumentet - Ett bidrag till Göteborgstraktens fornhistoria". I: Årstryck 1947, s. 107-116.
- Prytz CG** Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
- Rydholm, P** Anteckningar ur Lundby historia upptecknade af P. Rydholm. Göteborg 1926.
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård nr 1, 1992, s 8-11
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm: 1919
- Wallin, K** "Debatt, hot och lögner i Lundby". I: Göteborgs Posten 30/11, 1993.
- Wideen, H** Lundby gamla kyrka. I skriftserien "Västergötlands kyrkor - Göteborgs stift 19". Göteborg 1969.

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGRÄDAR

INVENTERAT AV:
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

LÄN:
KOMMUN:
FASTIGHET:
STIFT:
FÖRSAMLING:
KYRKOGRÄD:
ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:
UTVIDGNINGSÅR:
FÖRÄNDRINGAR:
FORNLÄMNINGAR:
BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:
LITTERATUR:
ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:
OMGÄRDNING:
INGÅNGAR:
VEGETATION:
PLANFORM:
GÅNGSYSTEM:
NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

**GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGRÄDAR
Kvartersinventering**

INVENTERAT AV:
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGRÄD:
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGRÄDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

GÖTEBORGS STADSMUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV GÖTEBORGS KYRKOGÅRDAR
GRAVANORDNINGAR

INVENTERAT AV:
DATUM:

FOTO:

GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET

LÄN:

FASTIGHET:

KYRKOGÅRD:

KVARTER:

GRAVPLATSNUMMER:

TIDSPERIOD:

OMGÄRDNING:

___ STENRAM

___ STAKET

___ KEDJOR

___ HÄCK

___ ANNAT

YTA:

___ FLIS

___ SAND

___ GRÄS

___ HÄLL

___ LOCK

___ KULLE

___ PLATTOR

STÅENDE GRAVVÅRD:

___ STEN

___ JÄRN

___ TRÄ

___ INSKR. PLATTA JÄRN

LIGGANDE GRAVVÅRD:

___ STEN

___ JÄRN

___ TRÄ

BESKRIVNING:

SKISS:

SKADOR:

___ SÄTTNING

___ MOSSA

___ ROST

___ VITTRING

___ FLAGNING

___ SPRICKOR

___ ANNAT: _____

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT:
